

บทที่ 2

แนวคิดและแนวการปฏิบัติปฐกสิณกรรมฐานในพระไตรปิฎก อรรถกถา และคัมภีร์สำคัญ ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท

2.1 ความเป็นมาของการปฏิบัติกรรมฐาน

กรรมฐานเป็นแนวทางการฝึกจิตและพัฒนาไปสู่ความพ้นทุกข์ ซึ่งคำว่า “กรรมฐาน”¹ นี้ หมายถึง ที่ตั้งแห่งการทำงานของจิต ที่ให้จิตทำงาน หรือสิ่งที่ใช้สำหรับเป็นอารมณ์ในการเจริญภาวนา² ในสมัยพุทธกาลมีแนวการปฏิบัติที่หลากหลาย มีคำสอนของพวกราชสีส ฤาษี ปริพาชกหรือเจ้าลัทธิต่างๆ เป็นต้น โดยมากนิยมเจริญสมาธิตามแนวสมณะซึ่งเป็นแนวทางที่นักบวชผู้มีชื่อเสียงในสมัยนั้น เช่น อาฬารดาบส อุทกดาบส และชฎิลสามพี่น้อง คือ อรุณเวลากัสสปะ คยาก็สสปะ และนทีกัสสปะนิยมปฏิบัติกัน แม้เจ้าชายสิทธัตถะก็เคยเข้าไปศึกษาอยู่กับนักบวชบางท่านในจำนวนเหล่านั้นด้วย ต่อมา พระองค์ทรงพบว่านั่นยังไม่ใช่วิธีที่ดีที่สุดแห่งทุกข์ จึงเสด็จจากสำนักเหล่านั้นไปแสวงหาความหลุดพ้นด้วยพระองค์เอง จนกระทั่งทรงค้นพบทางพ้นทุกข์และได้ตรัสรู้ในที่สุด

หลังจากที่เจ้าชายสิทธัตถะได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว พระองค์ได้ทรงบัญญัติแนวทางการปฏิบัติกรรมฐานไว้หลายวิธีด้วยกัน เมื่อจัดประเภทของกรรมฐานในพระพุทธศาสนา นิยมแบ่งออกเป็น 2 ลักษณะ คือ สมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน ซึ่งในพระไตรปิฎกได้มีการกล่าวถึงกรรมฐานทั้งสองอย่างนี้ว่า ธรรม 2 อย่าง ที่ควรเจริญยิ่ง

¹ ในพระบาลีและอรรถกถาในพระสูตรนั้นมีได้อธิบายว่า กรรมฐานในบริบทนี้นั้นหมายถึงอะไร ดูเป็นคำเลียนแบบหน้าที่การงานของชาวบ้าน เช่น ฆราวาสกัมมัฏฐาน (งานอาชีพของฆราวาส) ถ้าอนุโลมแบบนี้ กัมมัฏฐานคงหมายถึงอาชีพในการบวช ได้แก่ การบำเพ็ญสมณะและวิปัสสนา (ธนิต อยุธยา, วิปัสสนานิยาม (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2531), น. 368 - 369.

² พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539), น. 850.

คือสมถะและวิปัสสนา³ เมื่อภิกษุรู้ว่ายังไม่เจริญสมถะและวิปัสสนาก็ควรเจริญ⁴ สมถะและวิปัสสนาเป็นส่วนแห่งวิชา เป็นทางให้ถึงความสิ้นราคะ โทสะ และโมหะ⁵ เป็นต้น ทั้งสมถะและวิปัสสนาจึงมีความสัมพันธ์กันอย่างลึกซึ้ง คือเป็นปัจจัยให้แก่กันและเอื้อประโยชน์ต่อกัน มีคำอธิบายเกี่ยวกับกรรมฐาน 2 ชนิดนี้ ดังต่อไปนี้

1. สมถกรรมฐาน (Tranquility Development) คือวิธีฝึกให้จิตสงบระงับจากเครื่องรบกวน คือ นิวรณ์ 5 ประการ ได้แก่ กามฉันทะ พยาบาท วิจิกิจฉา ถีนมิทธะ อุจฺจกฺกุกฺกจฺจ⁶ เป็นวิธีทำจิตไม่ให้ฟุ้งซ่านขาดสาย ช่วยเสริมสร้างจิตให้มีความตั้งมั่น (สมาธิโต) บริสุทธิ (บริสุทธิ์) และอ่อนโยน เหมาะต่อการนำไปใช้งาน (กัมมณีโย) เป็นพื้นฐานของวิปัสสนาได้เป็นอย่างดี สมถกรรมฐานถือเป็นกรรมฐานที่สนับสนุนการบรรลุธรรม⁷ เนื่องจากสภาวะของจิตที่ผ่องใสไม่ฟุ้งซ่าน สามารถพิจารณาธรรมที่ละเอียดลึกซึ้งได้อย่างถ่องแท้ วิธีการฝึกจิตตามหลักการของสมถะ พระอรหันตศาสดาจารย์จำแนกไว้ 40 วิธี ได้แก่ กสิณ 10 อสุภะ 10 อนุสติ 10 พรหมวิหาร 4 อาหาเรปฏิกูลสัญญา 1 จตุตตวชิฏฐาน 1 และอรุณ 4⁸ อารมณกรรมฐานทั้งหมดนี้เป็นจุดทำหรือเส้นทางที่ใช้ดำเนินไปสู่ความพ้นทุกข์ ดังคำกล่าวที่ว่า

ท่าข้ามของนิพพานนั้นมีอยู่ทุกแห่ง เหมือนชนทั้งหลายประสงค์จะข้ามจากที่ใด ๆ ของมหาสมุทร ก็มีท่าเป็นเส้นทาง ที่จะไม่มีท่าไม่มี เช่นเดียวกันชนทั้งหลายผู้ประสงค์จะข้ามให้ถึงพระนิพพาน ก็จำเป็นต้องอาศัยกรรมฐาน

³ ม.อ. 14/431/490 (ไทย/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

⁴ ม.อ. 14/450/503 (ไทย/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

⁵ ส.สพ. 18/377/453 - 454 (ไทย/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

⁶ อภ.สง.อ.1/181 (กามจฺจนฺทาทโย ปจฺจนีกธฺมฺเม สเมตฺติ สมโถ แปลว่า ที่ชื่อว่า “สมถะ” เพราะยังธรรมอันเป็นข้าศึกให้สงบลง)

⁷ เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน ปราศจากเครื่องเศร้าหมอง อ่อนโยน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว เมื่อน้อมจิตไปเพื่ออัสวักขยญาณ ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริง (อภ.ปญจก. 22/75130 (ไทย/ ฉบับมหาจุฬาฯ))

⁸ วิสุทธิ. 1/47/118 -119 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาฯ) (บางคัมภีร์แสดงกรรมฐานว่ามี 38 วิธี เช่น พระอภิธรรมปิฎก, วิมุตติมรรค, อภิธรรมสาธิต, สุมังคลวิลาส จักปรากฏในบทที่ 2 ในข้างหน้านี้)

38 ประการ ซึ่งเป็นท่า เป็นเส้นทาง เพราะกรรมฐานที่จะไม่ใช่ท่าของนิพพาน นั้นไม่มี⁹

บรรดากรรมฐานเหล่านี้ยังสามารถจำแนกเป็น 2 ลักษณะ โดยถือในแง่ของการปฏิบัติได้อีก คือ สัมผัสกกรรมฐาน (เมตตา มรณสติ และอสุภสังขยา) และปาริหาริกรรมฐาน¹⁰ (กรรมฐานที่เหมาะสมแก่จริตของแต่ละบุคคล) กรรมฐานทั้งสองอย่างนี้ ท่านมุ่งอธิบายลักษณะในการนำไปใช้ว่า สัมผัสกกรรมฐานเป็นกรรมฐานที่พึงใช้ในทุกสถาน เพื่ออำนวยความสะดวกในการเจริญกรรมฐาน คือ

1) เมตตา ใช้แผ่ไปให้แก่ผู้ที่เกี่ยวข้อง เช่น เพื่อนผู้ปฏิบัติธรรม ชาวบ้าน ผู้เป็นใหญ่ในถิ่นนั้น เทวดา เพื่อให้บุคคลเหล่านั้นมีจิตอ่อนโยน ไม่ทำร้ายผู้ปฏิบัติ แต่จะช่วยอภิบาลรักษาให้ผู้ปฏิบัติอยู่เป็นสุขในการปฏิบัติธรรม

2) อสุภสังขยา เจริญอสุภสังขยาเพื่อไม่ทำให้เกิดตัณหาแม้ในอารมณ์ที่เป็นทิพย์

3) มรณสติ เมื่อบุคคลรู้ว่าต้องตายแน่ ย่อมจะละการแสวงหาที่ไม่สมควร เป็นผู้มีความสลัดใจ เจริญธรรมสูงขึ้นเป็นลำดับ และเป็นผู้มีความประพฤติกุศลไม่ย่อหย่อน¹¹

ส่วนปาริหาริกรรมฐาน เป็นกรรมฐานฐานที่คล้อยตามจริต ซึ่งผู้ปฏิบัติจำเป็นต้องบริหารไว้ประจำ จัดเป็นกรรมฐานที่ผู้ปฏิบัติเลือก เพราะเห็นว่าเหมาะกับจริตนิสัยเดิมของตน

อารมณ์ของกรรมฐานทั้งหมดตามที่กล่าวมานี้ มีจุดมุ่งหมายโดยรวม คือเพื่อกำจัดนิวรณ์ ซึ่งเป็นตัวปิดกั้นจิตไม่ให้ทำงานได้อย่างเต็มที่ ให้ผลสำเร็จในแง่ของฌานตั้งแต่ขั้นต่ำ (รูปฌาน) จนกระทั่งถึงฌานชั้นสูง (อรูปฌาน)

2. วิปัสสนากรรมฐาน (Insight Development) คือวิธีการพิจารณาเพื่อให้เกิดปัญญา รู้แจ้งเห็นจริง โดยมองเห็นความเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาของสรรพสิ่ง¹² ทำให้บุคคลหลุดพ้นจากทุกข์ได้อย่างแท้จริง หรืออีกนัยหนึ่งว่า วิปัสสนา คือการเห็นแจ้ง หรือวิธีที่ทำให้เห็นแจ้ง

⁹ ที.สี.อ. 1/499/327 (นิพพานสูตร กิร ยถา มหาสมุทตสูตร ยโต ยโต โอตริตุกามา โหนติ, ตํ ตเทว ติตถํ, อติตถํ นาม นตฺถิ, เอวเมว อภฺยฺยเตสํ กมฺมฏฺฐานํ เยน เยน มุเชน นิพฺพานํ โอตริตุกามา โหนติ, ตํ ตเทว ติตถํ, นิพฺพานํ อติตถํ นาม กมฺมฏฺฐานํ นตฺถิ)

¹⁰ วิ.อ. 1/165/454 - 455, วิสุทฺธิ. 1/42/105 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

¹¹ วิสุทฺธิ. 1/42/105 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

¹² อภ.สง.อ. 1/181 (อนิจจาทิพสนา วิวิธเหติ อากาเรหิ ธมฺเม ปสฺสตีติ วิปัสสนา แปลว่า ชื่อว่า “วิปัสสนา” เพราะเห็นธรรมด้วยอาการต่างๆ โดยความไม่เที่ยง เป็นต้น)

หมายถึงข้อปฏิบัติต่างๆ ในการฝึกอบรมปัญญา เพื่อให้เกิดความรู้แจ้งตรงตามสภาวะที่เป็นจริงจนถอนตัวออกจากความยึดมั่นถือมั่นและความเห็นผิดทั้งหลายได้ ถึงขนาดเปลี่ยนท่าทีในการมองโลกและชีวิตใหม่ ดังนั้น ผลที่มุ่งหมายของวิปัสสนา คือ “ญาณ”¹³ ซึ่งได้มีการจำแนกภูมิณสิกการแห่งวิปัสสนาไว้ 6 ประการ¹⁴ คือ

- 1) ชันธ 5
- 2) อายตนะ 12
- 3) ธาตุ 18
- 4) อินทรีย์ 22
- 5) อริยสัจ 4
- 6) ปฏิจจสมุปบาท 12

อารมณ์กรรมฐานทั้งหมดนี้เป็นคุณสมบัติปัญญา จึงให้ผลสำเร็จในฝ่ายของปัญญา หรือที่เรียกว่า “ญาณ”

แม้กรรมฐานจะแบ่งออกเป็นสองลักษณะ คือสมถะทำหน้าที่ให้จิตไม่ฟุ้งซ่าน ส่วนวิปัสสนาทำหน้าที่รู้อารมณ์ที่เข้ามากระทบ ดูเหมือนเป็นคนละอย่างกัน แต่ทั้งสมถะและวิปัสสนาต่างทำหน้าที่สัมพันธ์กัน โดยที่สมถะช่วยให้วิปัสสนาได้แสดงบทบาทอย่างเต็มที่ อุปมาเหมือนด้ามมีดกับตัวมีด จะใช้เฉพาอย่างใดอย่างหนึ่งนั้นย่อมไม่สามารถจะตัดอะไรได้โดยง่าย ต่อเมื่อได้ใส่ด้ามเข้ากับตัวมีด การตัดสิ่งต่างๆ ให้สำเร็จตามที่ประสงค์สามารถทำได้ง่ายขึ้น ในแง่ของการตัดกระแสกิเลสก็เช่นเดียวกัน จะพบว่า พระเถระจำนวนมากได้เอาสมถะ (สมาธิ) เป็นพื้นฐานแล้วเจริญวิปัสสนาได้บรรลุถึงความสิ้นกิเลสในที่สุด เหมือนกรณีของพระมัลลกะเถระ เล่ากันว่า ขณะที่พระมัลลกะเถระเพ่งดูดินที่เขาไถไว้แล้ว นิमित (มโนภาพ) ดินที่เขาไถไว้นั้นก็ได้เกิดขึ้น ท่านทำสมาธิ แล้วเริ่มเจริญวิปัสสนาโดยอาศัยสมาธิเป็นพื้นฐานจนได้บรรลุอรหัตผลเป็นต้น¹⁵

¹³ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, น. 306.

¹⁴ ดูการจำแนกอารมณ์วิปัสสนาใน “คัมภีร์วิสุทธิมรรค” ส่วนปัญญานิเทศ (วิสุทธิ. (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

¹⁵ วิสุทธิ. 1/55/134 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

ดังนั้น ทั้งสมณะและวิปัสสนาต่างต้องอิงอาศัยกันไม่มากก็น้อย หากขาดอย่างใดอย่างหนึ่ง ผลสำเร็จเบื้องสูงคือความพ้นทุกข์ย่อมไม่อาจเกิดขึ้นได้¹⁶ ทั้งสมณะและวิปัสสนาจึงมีความสัมพันธ์กันอย่างมีนัยสำคัญ สมจริงตามพุทธพจน์ที่ว่า “ฌานย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่มีปัญญา ปัญญาย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่มีฌาน ผู้มีทั้งฌานและปัญญานั้นแล จึงนับว่าอยู่ใกล้นิพพาน”¹⁷ และพุทธพจน์ที่ว่า

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานอันประกอบด้วยวิตก วิจาร์ ปีติและสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ ภิกษุนั้นพิจารณาเห็นปฐมฌานนั้นดังนี้แล้ว ย่อมรู้ชัดว่า “แม้แต่ปฐมฌานนี้แล ก็ถูกปรุงแต่งแล้ว สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ถูกปรุงแต่งแล้ว สิ่งนั้นย่อมไม่เที่ยง มีความดับไปเป็นธรรมดา” ภิกษุนั้นตั้งอยู่ในธรรมคือสมณะและวิปัสสนานั้นแล้ว ย่อมบรรลุความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย¹⁸

2.2 ความหมายและขอบเขตของปฐวีกสิณ

2.2.1 ความหมายของปฐวีกสิณ

คำว่า “ปฐวีกสิณ” (the Earth Kasina) มาจากคำว่า “ปฐวี” (ดิน) สนธิด้วยคำว่า “กสิณ” (แผ่ไป) คำว่า “ปฐวี” หมายถึงเอา ดิน 2 ชนิด ได้แก่ ดินที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติอย่างหนึ่ง และดินที่ผู้ปฏิบัติได้จัดเตรียมไว้เพื่อการเจริญกสิณโดยตรง ความมุ่งหมายของปฐวีกสิณตามที่

¹⁶ อรรถกถาสรุพบว่า ไม่ว่าจะเจริญเจริญสมณะก่อนวิปัสสนาหรือวิปัสสนาก่อนสมณะก็ตาม เมื่อถึงขณะที่อริยมรรคเกิดขึ้น ทั้งสมณะและวิปัสสนาจะต้องเกิดขึ้นด้วยกันอย่างควบคู่กัน เป็นการแน่นนอนเสมอไป เพราะโดยหลักการพื้นฐาน สมณะและวิปัสสนาก็คือองค์มรรค วิปัสสนาได้แก่ สัมมาทิฏฐิและสังมาสัมภัปปะ สมณะคือองค์ที่เหลืออีก 6 ข้อ ซึ่งเป็นธรรมดาที่องค์มรรคเหล่านี้จะเกิดขึ้นพร้อมกันในอริยมรรค (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, น. 328.)

¹⁷ ชุ. ธ. 25/372/149 (ไทย/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

¹⁸ อจ. เอกาทสก. 24/223/371 (บาลี/ ฉบับสยามรัฐ)

คัมภีร์ระบุไว้ หมายถึงที่ดินที่จัดเตรียมไว้ ซึ่งต้องเป็นดินสีอรุณเท่านั้น¹⁹ สีอื่นไม่ควรเจือปนเพราะจะทำให้เกิดอุปสรรค (กสิณโทษ) ในการทำสมาธิ ท่านให้คัดทิ้งเสีย

ส่วนคำว่า “กสิณ” มีหลายความหมาย เช่น เพราะอรรถว่าแผ่ไปทั้งสิ้น จึงชื่อว่ากสิณ²⁰ ความแผ่ขยายไปทั่ว ดังพุทธพจน์ที่ว่า เมื่อบุคคลคิดขยายปฐวีกสิณ กสิณนั้นก็แผ่ขยายไปทั่ว ชมพูทวีป ชื่อว่ากสิณ²¹ และวัตถุอันจูงใจให้เข้าไปผูกอยู่ เป็นชื่อของกรรมฐานที่ใช้วัตถุสำหรับเพ่ง เพื่อดึงจิตให้เป็นสมาธิ ชื่อว่ากสิณ”²²

โดยรวม กสิณจึงหมายถึงวัตถุที่ทำให้จิตเป็นสมาธิ มีลักษณะที่แผ่สมาธิออกไปเพื่อสร้างสมาธิที่เข้มแข็ง เป็นวิธีทำสมาธิที่มากกว่าการทำให้จิตสงบเพียงอย่างเดียว สมดังที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในอรรถกถาปัญจสุทนต์ว่า กสิณเป็นได้ทั้งบาท (พื้นฐาน) ของวิปัสสนา เป็นไปเพื่อวิภูษะ (ประโยชน์ใช้สอยในระดับโลกียะ) อภิญา (คุณวิเศษขั้นสูง) การเกิดในภพอันวิเศษ (รูปพรหมและอรูปพรหม) และการเข้านิโรธสมาบัติ²³

เพราะฉะนั้น ปฐวีกสิณจึงจัดเป็นวิธีทำให้จิตเป็นสมาธิโดยมีดินสีอรุณเป็นอารมณ์ จนถึงขั้นทำให้เกิดสมาธิระดับที่แน่น แล้วแผ่ขยายออกไปเพื่อทำให้จิตมีความเข้มแข็ง สามารถแผ่สมาธิขยายออกไปได้ นับเป็นหนึ่งในกสิณ 4 อย่างในฝ่ายภุตกสิณ (กสิณที่อาศัยธาตุทั้งสี่ หรือกสิณพื้นฐาน) จัดอยู่ในฝ่ายรูปกรรมฐานซึ่งต้องอาศัยรูป (ดิน) เป็นอารมณ์ในการทำสมาธิ แล้วนำสมาธิที่ได้นั้นมาใช้ประโยชน์หลายประการ เช่น เป็นพื้นฐานให้แก่วิปัสสนาก็ได้ เป็นพื้นฐานแห่งอภิญญาก็ได้ (เช่น การแสดงฤทธิ์ต่างๆ เป็นต้น) สำหรับเข้าถึงสภาวะที่ประณีตอย่างรูปพรหมและอรูปพรหมก็ได้ นำไปใช้ประโยชน์ในระดับโลกียะก็ได้ กล่าวได้ว่ากสิณมีประโยชน์มากมายทีเดียว

¹⁹ พระอุปติสสะ, วิมุตติมรรค, แปลโดย พระราชวรมุนี (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ (กรุงเทพมหานคร: ศยาม, 2538), น. 72, วิสุทฺธิ. 1/55/134.

²⁰ ชุ.ป.อ. 1/25/139 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

²¹ พระอุปติสสะ, วิมุตติมรรค, น. 72.

²² พระธรรมปิฎก, พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2533), น. 7.

²³ ม.อ.อ. 3/230/145 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

2.2.2 ขอบเขตของปฐวีกสิณ

คุณสมบัติประการต่างๆ ของปฐวีกสิณ ตามที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาได้แสดงให้เห็นถึงขอบเขตว่า ปฐวีกสิณมีขีดความสามารถในการพัฒนาได้แค่ไหนและอย่างไร ซึ่งมีรายละเอียด ดังนี้

- 1) โดยการแสดงจำนวนกรรมฐาน (สงฺฆาตนิทุเทศโต) ปฐวีกสิณเป็นกรรมฐานชนิดแรกในบรรดากรรมฐาน 40 กอง
 - 2) โดยการนำมาซึ่งอุปจาระและอัปนาฌาน (อุปจารปฺปนาวหโต) ปฐวีกสิณทำให้เกิดอัปนาสมาธิ (สมาธิชนิดแน่นแน่วและมั่นคง)
 - 3) โดยความต่างกันแห่งฌาน (ฌานปฺปเภทโต) ปฐวีกสิณสามารถพัฒนาถึงฌานที่ 4 เทียบเท่ากับอานาปานสติ
 - 4) โดยการก้าวล่วงองค์ฌาน (สมตฺติกฺกมโต) ปฐวีกสิณไม่ก้าวล่วงรูป คือยังอาศัยรูปอยู่
 - 5) โดยการขยายนิमित (วฑฺฒนาวฑฺฒนโต) ปฐวีกสิณเป็นกรรมฐานที่ควรขยายนิमित เพราะหากแผ่กสิณไปสู่โอกาสได้ประมาณเท่าใด ก็สามารได้ยินเสียงด้วยทิพยโสตะ (หูทิพย์) เห็นรูปได้ด้วยทิพยจักขุ (ตาทิพย์) และรู้จักของสัตว์อื่นได้ด้วยจิต (เจโตปริยญาณ) ภายในโอกาสประมาณเท่านั้น
 - 6) โดยอารมณ์ (อารมณ์ฺโต) ปฐวีกสิณมีปฏิภาคนิมิตเป็นอารมณ์
 - 7) โดยภูมิ (ภูมิโต) ปฐวีกสิณเป็นกรรมฐานในมนุษยภูมิและเทวภูมิ คือไม่มีในภูมินอกจากนี้
 - 8) โดยการถือเอา (คฺหนดโต) บุคคลสามารถถือเอาปฐวีกสิณด้วยสิ่งที่เห็นได้ด้วยตา หมายถึง ในเบื้องต้นมองดูด้วยตาเสียก่อน แล้วจึงถือเอานิमितด้วยใจ
 - 9) โดยความเป็นปัจจัยเกี่ยวหนุน (ปจฺจยโต) ปฐวีกสิณเป็นปัจจัยแก่อภิญญาและอรุพ-ฌานในระดับที่สูงขึ้นไป
 - 10) โดยเกื้อกูลต่อจริต (จฺริยานุกฺกุลโต) ปฐวีกสิณเป็นกรรมฐานที่เหมาะสมกับคนทุกจริต²⁴
- คุณสมบัติเหล่านี้สามารถพัฒนาต่อถึงขั้นที่เรียกว่า “นิโรธสมาบัติ” (สัณฺญาเวทฺยิต-นิโรธ) ซึ่งเป็นสมาบัติขั้นที่ 9 มีเฉพาะในพระพุทธศาสนา ไม่มีในลัทธิศาสนาอื่น สาวกผู้เข้านิโรธ

²⁴ วิสุทฺธิ. 1/47/118 -123 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

ในพระพุทธศาสนานั้นจะต้องผ่านวิธีการฝึกฝนกรรมฐานมีปฐมวิกาสินเป็นต้นมาแล้วเท่านั้น กล่าวคือต้องเป็นผู้เคยได้ฌานมาก่อน (ฌานลาภี) นั่นเอง²⁵

2.3 ความสำคัญของปฐมวิกาสิน

ในสมัยโบราณได้กล่าวถึงการเจริญกสิณโดยมาก มักจะได้ยินบ่อย ๆ คงนิยมใช้กสิณในการทำสมาธิหรือมีการเจริญจิตภาวนาด้วยกสิณเป็นอารมณ์นี้มาก²⁶ และในพระไตรปิฎกปรากฏกสิณ 10 ชนิด ได้แก่ ปฐมวิกาสิน (เพ่งดิน) อาโปกสิณ (เพ่งน้ำ) เตโชกสิณ (เพ่งไฟ) วาโยกสิณ (เพ่งลม) นิลกสิณ (เพ่งสีเขียว) ปิตกสิณ (เพ่งสีเหลือง) โลหิตกสิณ (เพ่งสีแดง) โอทาตกสิณ (เพ่งสีขาว) อากาสกสิณ (เพ่งอากาศหรือช่องว่าง) วิญญานกสิณ (เพ่งวิญญาน) ดังพุทธพจน์ซึ่งปรากฏในกสิณสูตรว่า “ภิกษุทั้งหลาย บ่อเกิดแห่งธรรมที่มีกสิณเป็นอารมณ์มี 10 ประการ คือ บุคคลหนึ่งย่อมรู้ชัดปฐมวิกาสิน...อาโปกสิณ...เตโชกสิณ...วาโยกสิณ...ฯลฯ วิญญานกสิณ ทั้ง เบื้องบน เบื้องต่ำ เบื้องขวาง ไม่มีสอง ไม่มีประมาณ”²⁷ และพุทธพจน์ในมหาสกุณฑลสูตรว่า

เราได้บอกข้อปฏิบัติแก่สาวกทั้งหลายของเราผู้ปฏิบัติตามกสิณายตนะ (บ่อเกิดแห่งธรรมที่มีกสิณเป็นอารมณ์) 10 ประการ คือ

1. สาวกผู้หนึ่งย่อมรู้ชัดปฐมวิกาสิน (กสิณคือดิน) เบื้องบน เบื้องต่ำ เบื้องขวาง ไม่มีสอง ไม่มีประมาณ
2. สาวกผู้หนึ่งย่อมรู้ชัดอาโปกสิณ (กสิณคือน้ำ) ฯลฯ
3. สาวกผู้หนึ่งย่อมรู้ชัดเตโชกสิณ (กสิณคือไฟ) ฯลฯ
4. สาวกผู้หนึ่งย่อมรู้ชัดวาโยกสิณ (กสิณคือลม) ฯลฯ
5. สาวกผู้หนึ่งย่อมรู้ชัดนิลกสิณ (กสิณคือสีเขียว) ฯลฯ
6. สาวกผู้หนึ่งย่อมรู้ชัดปิตกสิณ (กสิณคือสีเหลือง) ฯลฯ
7. สาวกผู้หนึ่งย่อมรู้ชัดโลหิตกสิณ (กสิณคือสีแดง) ฯลฯ

²⁵ พระอุปติสสะ, วิมุตติมรรค, น. 67.

²⁶ ความเห็นของพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) เทปชุดจิตสู่ปัญญา ม้วนที่ 7, อ้างใน จุฑญ วรณกสิณานนท์, กสิณ กรรมฐานที่ทรงพลัง (กรุงเทพมหานคร: หจก.ไตรรงค์การพิมพ์, 2547), น. 31.

²⁷ อญ.ทสก. 24/25/54, อภ.สง. 34/160 - 166/57 - 59 (ไทย/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

8. สวากผู้หนึ่งย่อมรู้ชัดโศทกกลิน (กลินคือสีขา) ฯลฯ

9. สวากผู้หนึ่งย่อมรู้ชัดอากาศกลิน (กลินคืออากาศ) ฯลฯ

10. สวากผู้หนึ่งย่อมรู้ชัดวิญญานกลิน (กลินคือวิญญาน) ฯลฯ

เพราะเจริญกลินายตนะ 10 ประการนั้นแล สวากของเราเป็นอันมากจึงได้บรรลุที่สุดแห่งอภิญญาและอภิญญาบารมีอยู่²⁸

จากพุทธพจน์ดังกล่าวนี้ สามารถจำแนกกลินทั้งหมดออกเป็น 3 ประเภท ดังนี้

1) ปฐวีกลิน (เพ่งดิน) อาโปกลิน (เพ่งน้ำ) เตโชกลิน (เพ่งไฟ) วาโยกลิน (เพ่งลม) ชื่อว่า ภูตกลิน

2) นิลกลิน (เพ่งสีเขียว) ปิตกกลิน (เพ่งสีเหลือง) โลहितกลิน (เพ่งสีแดง) โศทกกลิน (เพ่งสีขาว) ชื่อว่า วรรณกลิน (กลินสี)

3) อากาศกลิน (เพ่งอากาศหรือช่องว่าง) วิญญานกลิน (เพ่งวิญญาน)

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงกลิน 10 ชนิดนี้ไว้ในพระสูตร แต่ไม่ทรงแสดงไว้ในพระอภิธรรม ซึ่งมีผู้รู้ให้เหตุผลว่า

หนึ่งในมัชฌิมนิกาย...มหาสกุลุทายีสสูตร ได้ทรงแสดงกลิน 10 อย่าง โดยเพิ่มวิญญานกลินและอากาศกลินเข้ามา แต่ไม่ทรงแสดง (วิญญานกลิน อากาศกลิน) ไว้ในพระอภิธรรม เพราะทรงเห็นว่า วิญญานกลินนั้นเป็นกลินที่นับเข้าในอรุปมาน ส่วนอากาศกลินเป็นมานที่นับเข้าได้ทั้งในรูปและอรุปมาน สำหรับอาโลกกลิน ไม่ได้แสดงไว้ในที่นี้ ก็เพราะเป็นกลินที่นับเข้าในโศทกกลินแล้ว²⁹

อย่างไรก็ตาม กลินทั้งหมดนี้ก็เป็นอีกวิธีที่ใช้ปฏิบัติเพื่อเข้าสู่ความหลุดพ้น สำหรับปฐวีกลินนั้นนับเนื่องในกลินที่ใช้ธาตุทั้ง 4 คือ ดิน น้ำ ไฟ และลมอันเป็นธาตุพื้นฐานของโลกจักรวาล รวมถึงสรวพชีวิต ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสถึงผู้ที่เจริญปฐวีกลินว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้เจริญปฐวีกลิน เราเรียกเธอผู้นี้ว่า เป็นผู้อยู่ไม่ห่างจากมาน ทำตามคำสอนของพระศาสดา ปฏิบัติตาม

²⁸ ม.ม. 13/250/297 - 298 (ไทย/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

²⁹ ดูพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาฯ ในส่วนของบทนำ (อภิ.สง. 34/19) และในพระอภิธรรมปิฎกแสดงกลินเพียง 8 ชนิด ตั้งแต่ปฐวีกลิน - โศทกกลิน (อภิ.สง. 34/186 - 203/65 - 69)

โอวาท ฉันทข้าวของชาวบ้านไม่สูญเปล่า ไม่จำเป็นต้องพูดถึงภิกษุผู้เจริญปฐวิกสิณให้มากนัก³⁰ จากหลักฐานนี้ทำให้ทราบว่า กสิณเป็นคำสอนในพุทธศาสนา และพระพุทธองค์สนับสนุนการเจริญกสิณ และการปฏิบัติปฐวิกสิณเป็นต้นนี้ น่าจะมีมาก่อนและปฏิบัติกันอยู่แล้วในสมัยพุทธกาล แต่นักบวชในสมัยนั้นก็ไม่ว่ากันทุกขก็ได้ เพราะบางครั้งยังยึดถือกสิณว่า เป็นอัตตา และยึดถือสัญญาที่เป็นไปในรูปกสิณนั้นว่าเป็นสัญญาของอัตตา³¹ หรือนักบวชในลัทธิเดียรถียผู้เจริญวายุกสิณจนได้สมาธิขั้นสูง ได้เกิดความเห็นผิดว่า เมื่อมีจิต ก็ย่อมมีทุกข พอกันทีด้วยจิตนี้ ความไม่มีจิตสงบแท้ เมื่อเห็นอย่างนี้แล้ว เป็นผู้เจริญฌานชนิดไม่เสื่อมถอย ตายแล้ว ไปบังเกิดในพวกอสัญญีสัตว์³² (พรหมลูกฟัก) กล่าวได้ว่า ความเห็นผิดที่เกิดขึ้นแก่นักบวชในสมัยนั้น เนื่องจากไม่รู้วิธีพิจารณาให้เกิดปัญญา จึงทำให้ล้าถอยไป

อาจตั้งข้อสังเกตได้ว่า แม้แต่การบำเพ็ญเพียรทางจิตด้วยปฐวิกสิณเป็นต้นที่นักบวชสำนักต่างๆ ปฏิบัติยังถือว่าดีบั่น ต่อมา ด้วยพระปริชาญาณของพระพุทธองค์ที่ทรงทราบชัดในคุณและโทษของกสิณต่างๆ มีปฐวิกสิณเป็นต้น จึงทรงปรับให้เกิดความสมบูรณ์ ฉะนั้น ปฐวิกสิณเป็นต้นที่พัฒนาไปสู่ความพ้นทุกข์ เพราะได้แนวทางที่นำไปสู่ปัญญาได้เกิดขึ้นหลังจากที่เจ้าชายสิทธัตถะตรัสรู้แล้ว เพราะเป็นพุทธวิธี ดังพุทธพจน์ที่ว่า

สมณพราหมณ์พวกหนึ่งทำประโยชน์ชั้นยอด คือสมาบัติที่มีปฐวิกสิณเป็นอารมณ์ให้เกิดแล้ว แต่พระผู้มีพระภาคได้ทรงรู้ประโยชน์ชั้นยอด คือสมาบัติที่มีปฐวิกสิณเป็นอารมณ์นั้นแล้ว ได้ทรงเห็นเบื้องต้น...โทษ...ธรรมเป็นเครื่องสลัดออก...มคคามัคคญาณทัสสนะ เพราะเหตุที่ทรงเห็นเบื้องต้น โทษ ธรรมเป็นเครื่องสลัดออก และมคคามัคคญาณทัสสนะ การบรรลุประโยชน์จึงเป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบว่าเป็นความสงบแห่งหทัย³³

³⁰ อจ. ติก. 20/224/54 (บาลี/ ฉบับสยามรัฐ)

³¹ ที.สี.อ. 1/76/109 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

³² ที.สี.อ. 1/67/108 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

³³ อจ.ทสก. 24/26/57 (ไทย/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

2.3.1 เป็นบุพพทของการทำสมาธิ

ปฐวีกสิณจัดเป็นกรรมฐานฝ่ายสมณะ³⁴ มีคุณสมบัติเทียบเท่ากับอานาปานสติในส่วนที่สามารถพัฒนาไปจนถึงกระทั่งอากาสกสิณ³⁵ และยังเป็นหนึ่งในบรรดาวิธีฝึกจิตที่พระพุทธเจ้าแสดงไว้ ซึ่งมีทั้งหมด 40 วิธีด้วยกัน การเจริญกสิณ 10 เป็นอีกวิธีที่ทรงยกขึ้นแสดงไว้ และมีปฐวีกสิณเป็นอันดับแรกของกสิณทั้ง 10 นั้น ในคัมภีร์พุทธศาสนาได้กำหนดปฐวีกสิณให้เป็นกรรมฐานที่เหมาะสมกับคนทุกจริต³⁶ อาจเพราะเป็นกรรมฐานที่มีนิมิตเป็นรูปธรรมที่สุด จึงค่อนข้างปรากฏชัด ทำให้ง่ายต่อการเรียนรู้ในเบื้องต้นของการปฏิบัติกรรมฐาน ดังที่ปรากฏในคัมภีร์วิมุตติมรรคว่า “นิมิตย่อมเกิดขึ้นโดยง่าย เพราะอาศัยกรรมฐานที่มีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์”³⁷

2.3.2 เป็นกรรมฐานที่เหมาะสมกับทุกจริต

คำว่า “จริต” (Intrinsic Nature of a Person) มีคำมูลมาจากศัพท์ว่า “จริยา” ซึ่งหมายถึง พื้นเพของจิต พื้นนิสัย ลักษณะความประพฤติที่หนักไปทางใดทางหนึ่งตามสภาพจิตที่เป็นปกติของบุคคลนั้นๆ³⁸ จริตถือเป็นนิสัยเดิมแท้ที่บุคคลได้สั่งสมไว้หลายภพชาติ จนกระทั่งตกทอดมาถึงปัจจุบัน จะเรียกว่า “สันดาน” หรือความโน้มเอียงของจิตไปในเรื่องนั้นๆ ก็ได้ โดยหลักที่นิยมกล่าวถึง มี 6 ชนิด³⁹ คือ

- 1) ชอบเอียงไปในทางรักสวयरักงาม เรียกว่า ราคะจริต
- 2) ชอบเอียงไปในทางใจร้อนหุนหัน เรียกว่า โทสะจริต
- 3) ชอบเอียงไปในทางหลงลืม ซึมมึน เรียกว่า โมหะจริต

³⁴ เนตติอรรถกถาว่า ปฐวีกสิณ (เพ่งดิน) ถึงโธทาทกสิณ (เพ่งสีขาว) เป็นสมณะ ส่วนอากาสกสิณ (เพ่งช่องว่าง) และวิญญานกสิณ (เพ่งวิญญาน) เป็นวิปัสสนา (เนตติ.อ. น.87)

³⁵ พระอุปติสสะ, วิมุตติมรรค, น. 69.

³⁶ วิสุทฺธิ. 1/47/123 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

³⁷ พระอุปติสสะ, วิมุตติมรรค, น.71.

³⁸ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2538), น. 853.

³⁹ วิสุทฺธิ. 1/43/109 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

4) ชอบเอียงไปในทางซาบซึ้ง ศรัทธา เรียกว่า สัทธาจริต

5) ชอบเอียงไปในทางพิจารณา เรียกว่า พุทธิจริต

6) ชอบเอียงไปในทางครุ่นคิด กังวล เรียกว่า วิตกจริต

อาศัยจริต 6 ข้างต้นนี้ ในการบอกกรรมฐาน อาจารย์กรรมฐานมักจะบอกตามจริตว่า “จริตนี้ควรจะเจริญกรรมฐานชนิดใด” แต่สำหรับบุคคลผู้ไม่รู้ชัดว่าตนเป็นผู้มีจริตเช่นไร ท่านให้เจริญปฏิวิสิฐเป็นต้นนั้นก่อน เพราะเป็นกรรมฐานที่ไม่ถูกจำกัดด้วยจริต⁴⁰ นอกจากนี้ที่กล่าวมานี้ จะรู้ได้อย่างไรว่าบุคคลมีจริตใดเด่น คัมภีร์วิมุตติมรรคได้แสดงอาการแห่งจริตที่บุคคลจะพึงรู้ได้จากบุคลิกภาพหรือธาตุที่อยู่ในตัวของบุคคลนั้น สรุปเป็น 2 ประการ ได้แก่

1) บุคลิกภาพภายนอก เช่น การเดิน คือคนราคจริตมักจะเดินยกเท้าเร็ว ก้าวเท้าสม่ำเสมอ หรือสังเกตจริตได้จากการแต่งกาย การกิน การนอน เป็นต้น ซึ่งล้วนบ่งบอกจริตได้ทั้งสิ้น

2) ธาตุหรือธาตุกำเริบ ถ้าธาตุดินและธาตุน้ำเพิ่มสูง บุคคลจะกลายเป็นคนโมหจริต ถ้าธาตุลมและธาตุไฟสูงจะกลายเป็นคนโทสจริต ถ้าธาตุทั้งหมดเสมอกันจะเป็นคนราคจริต หรือผู้มีเสมหะมากกว่าปกติเป็นคนราคจริต ผู้มีน้ำดีมากกว่าปกติเป็นคนโทสจริต ผู้มีลมมากกว่าปกติเป็นคนโมหจริต⁴¹

นอกจากนี้ คัมภีร์วิสุทธิมรรคได้แสดงวิธีการที่บุคคลจะพึงรู้ถึงจริตได้ โดยวางแผนไว้ 2 ลักษณะ⁴² คือ

1) รู้ด้วยญาณ (เจโตปริยญาณ) อาจารย์ที่สำเร็จเจโตปริยญาณ (ญาณเป็นเครื่องกำหนดรู้ใจของผู้อื่น) ย่อมสามารถกำหนดรู้จริตได้ด้วยญาณ

2) รู้ได้จากการสอบถาม สำหรับอาจารย์ผู้ไม่มีเจโตปริยญาณ ย่อมสามารถตรวจสอบจริตด้วยการสอบถาม เป็นต้นว่า “เธอมีจริตอะไร หรือธรรมอะไรบ้างรบกวนเธอมาก หรือเมื่อเธอพิจารณาถึงกรรมฐานข้อใดจึงมีความสุข หรือจิตของเธอโน้มไปในกรรมฐานข้อไหน” ก็จะพึงรู้ถึงจริตได้

⁴⁰ พระสารัตถสังคหะแปลร้อย เล่มสอง (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ไท, 2465), น. 73.

⁴¹ พระอุปติสสะ, วิมุตติมรรค, น. 58.

⁴² วิสุทธิ. 1/50/126 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

คัมภีร์สำคัญ เช่น วิสุทธิมรรค⁴³ อภิธัมมัตถสังคหะ⁴⁴ ต่างเห็นตรงกันว่า “ปฐวีกสิณเป็น ธรรมเนียมที่เหมาะกับคนทุกจริต” โดยพิจารณาได้จากการจำแนกกรรมฐานตามจริตต่างๆ ดังนี้

อสุภะ 10 กายคตาสติ 1 เหมาะกับคนที่นิยักรักสวयรักงาม (ราคจริต)

พรหมวิหาร 4 วรรณกสิณ 4 เหมาะกับคนที่ใจร้อนหุนหัน โกรธง่าย (โทสจริต)

อานาปานสติ 1 เหมาะกับคนที่หลงลืม ซึมง และครุ่นคิด กังวล (โมหจริต/วิตกจริต)

อนุสติ 6 เหมาะกับคนที่ศรัทธา ซาบซึ้งง่าย (ศรัทธาจริต)

มรณานุสติ อุปสมานุสติ อาหาเรปฏิกูลสัญญา จตุธาตุววัฏฐาน เหมาะกับคนที่ชอบ พิจารณา (พุทธิจริต)

ส่วนกรรมฐานที่เหลือ ได้แก่ ปฐวีกสิณ (เพ่งดิน) อาโปกสิณ (เพ่งน้ำ) เตโชกสิณ (เพ่งไฟ) วาโยกสิณ (เพ่งลม) อากาสกสิณ (เพ่งอากาศ) อาโลกกสิณ (เพ่งแสงสว่าง) อรูป 4 ทั้งหมดนี้ เป็นกรรมฐานที่เหมาะสมสำหรับคนทุกจริตนิสัย

เมื่อเทียบกสิณ 5 อรูป 4⁴⁵ และปฐวีกสิณ จะเห็นว่าเป็นอารมณ์กรรมฐานที่เหมาะสมกับคนทุกจริต และปฐวีกสิณมีนิมิตที่จับต้องง่าย ถือเป็นอุปบทในการทำสมาธิ ซึ่งในกสิณด้วยตนเอง ท่านกล่าวว่า กสิณวงเล็กเหมาะแก่คนวิตกจริต กสิณวงใหญ่เหมาะแก่คนโมหจริต⁴⁶

2.3.3 เป็นปัจจัยแห่งอภิญญา

อภิญญา (Superknowledge) คือ ความรู้ยิ่งยวด มี 5 ประการ คือ อิทธิวิธี (แสดงฤทธิ์ได้) ทิพโสถ (มีหูทิพย์) เจโตปริยญาณ (รู้ใจผู้อื่น) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ (ระลึกชาติก่อน ๆ ได้) ทิพจักขุ (มีตาทิพย์)⁴⁷ กสิณเป็นกรรมฐานที่ถูกกล่าวถึงมากที่สุดในเรื่องของอภิญญา เพราะเป็นพื้นฐานของอภิญญาโดยตรง ดังที่คัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า “กสิณ ๑๐ เป็นปัจจัยแก่อภิญญา”⁴⁸

⁴³ วิสุทธิ. 1/47/123 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

⁴⁴ สงคห. น. 52 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

⁴⁵ อรูป 4 แม้จะเป็นกรรมฐานที่เหมาะสมกับคนทุกจริต แต่ท่านหมายถึงเหมาะกับทุกจริตของบุคคลผู้ได้ฌาน 4 มาแล้วเท่านั้น ไม่เหมาะกับผู้ปฏิบัติใหม่ (วิสุทธิ. 1/47/123)

⁴⁶ วิสุทธิ. 1/47/123 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

⁴⁷ พระอุปติสสะ, ภูมิติมรรค, น.196, สงคห. น.54 (ในอภิธัมมัตถสังคหะ ใช้ “ปรจิตต-วิชานนะ” แทน “เจโตปริยญาณ”)

⁴⁸ วิสุทธิ. 1/47/123 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

ในส่วนของปฐวีกสิณก่อให้เกิดอภิญญาตามที่ท่านพรรณนาไว้ คือ ทำคนเดียวให้เป็นหลายคน เดินบนน้ำหรือเดินบนอากาศได้ ระลึกชาติได้ ตลอดจนมีฤทธิ์ทิพย์ตาทิพย์เป็นต้น⁴⁹ และอีกนัยหนึ่งว่า ถ้าบุคคลแผ่กลืนไปได้ประมาณเท่าใด ก็สามารถได้ยินเสียงด้วยทิพย์โสตะ(หูทิพย์) เห็นรูปได้ด้วยทิพย์จักษุ (ตาทิพย์) และรู้จักของสัตว์อื่นได้ด้วยจิต (เจโตปริยญาณ) ภายในโอกาสประมาณเท่านั้น⁵⁰ ดังนั้น ปฐวีกสิณจึงเป็นกรรมฐานที่ก่อให้เกิดอภิญญาเพราะเป็นปัจจัยแก่อภิญญาเหมือนกสิณอื่นๆ

2.3.4 เป็นปัจจัยของวิปัสสนา

คุณสมบัติของกรรมฐานทั้ง 40 ประการในพระพุทธศาสนา ล้วนเป็นปัจจัยให้แก่วิปัสสนาทั้งสิ้น⁵¹ และมีลักษณะพิเศษอย่างหนึ่งที่สอดคล้องเหมือนกันหมด คือมีคุณลักษณะนุ่มไปเพื่อความดับสิ้นกิเลสตัณหา ดังอรรถกถาสมันตปาสาทิกาว่า กรรมฐานทั้งหลายล้วนมีคุณสมบัติยังลงสู่พระนิพพาน ดุจท่าที่ยังลงสู่มหาสมุทร⁵² หมายถึง มีคุณสมบัติที่สามารถนุ่มไปหรือพัฒนาสู่ความพ้นทุกข์ได้

เมื่อกล่าวถึงปฐวีกสิณในแง่ที่เป็นปัจจัยให้แก่วิปัสสนา ปราภฏในอรรถกถาปัญจสุทนีว่า ผู้มีสัญญาในดินเจริญปฐวีกสิณ บริกรรมให้เป็นกรรมฐานประจำ อาศัยสมาธิที่ได้จากการเพ่งดินนั้นเป็นพื้น เจริญวิปัสสนาต่อก็สามารถบรรลุอรหัตผลได้⁵³ ดังเช่นกรณีของพระมัลลกะตามที่กล่าวแล้ว

ด้วยเหตุนี้ การเจริญปฐวีกสิณจึงมีเป้าหมายที่การทำสมาธิให้เกิด แล้วนำสมาธิที่ได้ นั้นนำไปต่อยอดสู่วิปัสสนา ซึ่งจำเป็นต่อการบรรลุธรรมขั้นสูง เพราะถ้าสมาบัติ (สมาธิแน่น) มีอยู่เท่าใด การบรรลุธรรมก็มีอยู่เท่านั้น ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า

⁴⁹ พระอุปติสสะ, วิมุตติมรรค, น. 71, วิสุทธิ. 1/100/191 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาร)

⁵⁰ วิสุทธิ. 1/47/120 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาร)

⁵¹ พระพุทธทศตเถระ, อภิธัมมวาทา, แปลและอธิบายโดยพระคันธสาราภิวังศ์ (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, 2549), น. 322.

⁵² วิ.อ. 1/164/439 (อภิญญาปี ทสานุสสติทสกกสิณจตุธาตุรวตุมถานพหุมวิหารอานา-ปานสุตติปปเภทานิ พหุณี นิพพานโรหนกมมฐานานิ สนฺติ)

⁵³ ม.อ.อ. 3/177/110 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาร)

ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่
 อาสวะทั้งหลายสิ้นไปได้ เพราะอาศัยปฐมฌาน
 อาสวะทั้งหลายสิ้นไปได้ เพราะอาศัยทุติยฌาน
 อาสวะทั้งหลายสิ้นไปได้ เพราะอาศัยตติยฌาน
 อาสวะทั้งหลายสิ้นไปได้ เพราะอาศัยจตุตถฌาน
 อาสวะทั้งหลายสิ้นไปได้ เพราะอาศัยอากาสนัญญายตนะ
 อาสวะทั้งหลายสิ้นไปได้ เพราะอาศัยวิญญานัญญายตนะ
 อาสวะทั้งหลายสิ้นไปได้ เพราะอาศัยอากิญจัญญายตนะ
 อาสวะทั้งหลายสิ้นไปได้ เพราะอาศัยเนวสัณญานาสัณญายตนะ
 อาสวะทั้งหลายสิ้นไปได้ เพราะอาศัยสัณญาวะทยิตนิโรธ...⁵⁴

2.4 แนวทางการปฏิบัติปฐวีกสิณ

2.4.1 คุณสมบัติของผู้ปฏิบัติปฐวีกสิณ

คุณสมบัติของบุคคลที่จะปฏิบัติกรรมฐานให้สำเร็จนั้น ในคัมภีร์พุทธศาสนาได้กำหนดเอาบุคคลที่มีคุณสมบัติ โดยสรุป 7 ประการ⁵⁵ ดังนี้

1) เป็นผู้ไม่ประกอบด้วยกัมมวารณ (มีเครื่องกั้นคือกรรม) กล่าวคือ ไม่เคยประกอบอนันตริยกรรม ได้แก่ ฆ่าบิดา ฆ่ามารดา ฆ่าพระอรหันต์ ทำร้ายพระพุทธเจ้าแม้เพียงโลหิตุปบาทและทำลายสงฆ์มาก่อน

2) เป็นผู้ไม่ประกอบด้วยกิเลสวารณ (มีเครื่องกั้นคือกิเลส) กล่าวคือ เป็นผู้ไม่ประกอบด้วยนิยตมิจฉาทิฏฐิ ได้แก่ อเหตุกทิฏฐิ (เห็นว่าทุกอย่างเกิดโดยไม่มีเหตุ) อกิริยทิฏฐิ (เห็นว่า ไม่เป็นอันทำ เช่น ทำชั่ว หากไม่มีคนรู้เห็น คนลงโทษ ก็ถือว่าไม่เป็นอันทำ) และนัตถิกทิฏฐิ (เห็นว่า ไม่มี เช่น ผลแห่งบุญบาปไม่มี บิดามารดาไม่มี) และเป็นคนจำพวกอุกโตพยัญชนก (คน 2 เพศ) และจำพวกบัณเฑาะว์ (กระเทย)

⁵⁴ อ.นวก. 23/ 36/508 (ไทย/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

⁵⁵ วิสุทธิ. 1/101/192, วิสุทธิ. มหาฎีกา 1/101/235 - 236 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

3) ไม่ถึงพร้อมด้วยวิปាកาวรณ์ (มีผลกรรมเป็นเครื่องกั้น) กล่าวคือ เป็นสัตว์จำพวก อเหตุกปฏิสนธิพวกหนึ่ง (ผู้มีความพิการมาแต่กำเนิด เช่น นูหนวก ตาบอด เป็นใบ้ รวมถึง เปรต สัตว์เดรัจฉาน อสุร และสัตว์นรก) และทวิเหตุกปฏิสนธิพวกหนึ่ง (มนุษย์ปกติ แต่เกิดมา ด้วยเหตุ 2 อย่าง คือโลกเหตุและโทสะเหตุเท่านั้น ขาดญาณสัมปยุตตจิต) ทำให้มีความบกพร่อง ด้านปัญญา เพราะประพตติหนักไปในทางโลกและโกรธ (คนประเภทสุดโต่ง)

4) มีศรัทธา กล่าวคือ มีความเชื่อในผลแห่งกรรมและเชื่อมั่นในพระรัตนตรัย มี พระพุทธเจ้าเป็นต้น

5) มีฉันทะ กล่าวคือ มีกุศลฉันทะ (พอใจ) ในการปฏิบัติ เป็นผู้ดำเนินไปในแนวทาง ที่เกื้อกูลต่อมรรค คือในวิปัสสนาที่อนุโลมต่อสังขะ (ดำเนินอยู่ในกุศลธรรมที่เอื้อต่อความหลุดพ้น)

6) เป็นคนมีปัญญา กล่าวคือ มีสัมมาทิฐิ คือ ความเห็นชอบ

7) เป็นคนไม่อาภัพ กล่าวคือ ดำเนินชีวิตในทางกุศล ที่ดำเนินไปสู่ความหลุดพ้นได้ ทั้งหมดนี้ จัดเป็นคุณสมบัติขั้นพื้นฐานของผู้ปฏิบัติกรรมฐาน หากองค์คุณเหล่านี้ บกพร่อง การปฏิบัติกรรมฐานของผู้นั้นย่อมสำเร็จได้ยาก คัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า การบำเพ็ญ กสิณแม้แต่ข้อเดียว ย่อมไม่สำเร็จแก่สัตว์เหล่านั้น⁵⁶ ความสำเร็จในฉาน มรรค ผล และนิพพานก็ ไม่อาจเกิดขึ้นได้ โดยเฉพาะข้อ 1, 2, และ 3 ท่านให้เหตุผลว่า เพราะเป็นผู้มีกิเลสที่แรงกล้า มี กรรมและวิบากแรงกล้ำมากเป็นตัวปิดกั้น ส่วนข้อ 4, 5, 6, และ 7 เป็นคุณสมบัติที่จะพึงให้เกิดขึ้น ได้ โดยการอยู่ร่วมกับกัลยาณมิตร เพื่อเพิ่มพูนศรัทธา และคุณธรรมอื่นๆ ให้เกิดขึ้น ซึ่งแนวทางการปฏิบัติกรรมฐานได้กำหนดไว้ว่า ต้องมีศรัทธาต่อพระรัตนตรัยเป็นต้น จัดเป็นคุณธรรมขั้น พื้นฐานที่พึงมีก่อนการปฏิบัติ อีกนัยหนึ่ง แม้ผู้ปฏิบัติกรรมฐานจะไม่มีคุณธรรมดังกล่าว จัดเป็น หน้าที่ของครูบาอาจารย์ที่ต้องคอยแนะนำพร่ำสอนปลูกฝังคุณธรรมในส่วนนี้ ดังที่โบราณจารย์ได้ กล่าวตักเตือนพร้อมแนะนำทางแก้ไว้ว่า

กุลบุตรผู้เจริญพระกรรมฐาน เมื่อเป็นผู้ปราศจากเครื่องกั้นคือวิบากแล้ว พึง หลีกเครื่องกั้นคือกรรม และเครื่องกั้นคือกิเลสให้ห่างไกล แล้วเพิ่มพูนศรัทธา ฉันทะ และปัญญา ด้วยการตั้งใจฟังธรรมอย่างเคารพ และด้วยการคบหา สัตบุรุษผู้ประพตติชอบด้วยกาย วาจาใจ เป็นต้น แล้วพึงลงมือบำเพ็ญเพียรใน พระกรรมฐานนั้นเกิด⁵⁷

⁵⁶ วิสุทธิ. 1/101/193 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

⁵⁷ เรื่องเดียวกัน.

2.4.2 วัสดุอุปกรณ์และรูปแบบปฐวีกสิณ

การเจริญสมาธิแบบปฐวีกสิณ นับเป็นหนึ่งในบรรดากรรมฐานที่ต้องใช้นิimitเป็นอารมณ์ ซึ่งปฐวีกสิณจะใช้นิimitในภายนอกคือดินมาเป็นอารมณ์ โดยท่านกำหนดเอาดิน 2 ชนิด⁵⁸ คือ

1) ดินตามธรรมชาติ ได้แก่ ดินที่เกิดตามธรรมชาติ ซึ่งมีลักษณะแข็งเพราะเป็นของมีอยู่ตามธรรมชาติ

2) ดินที่จัดเตรียมไว้ ได้แก่ ดินที่ผู้ปฏิบัตินำมาจัดเตรียมไว้ มี 4 สี คือ ขาว ดำ แดง และสีอรุณ ดินทั้ง 4 สีนี้ เมื่อจะทำปฐวีกสิณ ควรคัดดินที่มีสีขาว ดำและแดงออกไปเสีย เพราะเมื่อเจริญกสิณ ปฏิภาคนิimitจะไม่เกิด และได้ชื่อว่าเป็นการบำเพ็ญวรรณกสิณ (กสิณสี) ซึ่งไม่ใช่ปฐวีกสิณ

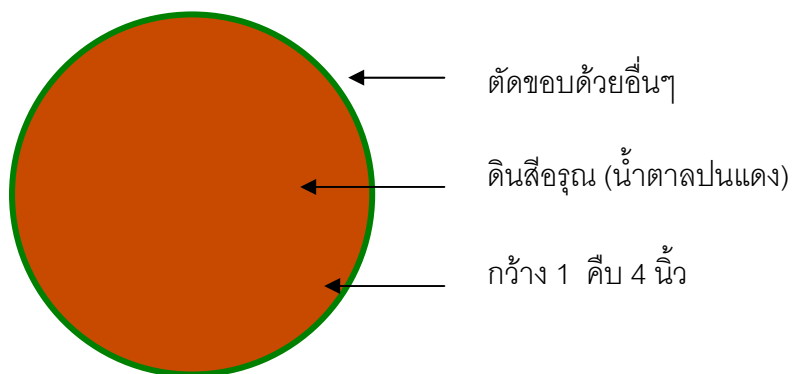
เพราะฉะนั้น เมื่อจะทำดวงกสิณให้เป็นปฐวีกสิณ ควรนำดินสีอรุณเพียงอย่างเดียวมาซึ่งคัมภีร์วิสุทธิมรรคระบุว่า ต้องเป็นดินสีอรุณอยู่ในท้องคางคาน⁵⁹ มีลักษณะคล้ายสีของอรุณในตอนเช้า (น้ำตาลปนแดง) นำมาทำเป็นดวงกสิณให้มีขนาดความกว้าง 1 คืบ 4 นิ้ว โดยให้มีฐานกลม (ทรงกลมแบน) ปรับหน้าดวงกสิณให้เรียบเสมอด้วยหน้ากลอง กำหนดขอบ และให้ขอบมีสีที่ตัดกับสีของดวงกสิณ (ขอบเป็นสีอื่น ไม่ใช่สีอรุณ)

⁵⁸ พระอุปัชฌาย์, วิมุตติมรรค, น. 72.

⁵⁹ วิสุทธิ. 1/55 -134 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬา)...คงคาเห มตฺตีกาสทิสาย อรุณวณฺณาย มตฺตีกาย กสิณํ กาทพฺพํ, แม่น้ำคงคาในที่นี้ ฎีกาวิสุทธิมรรค หมายถึง รวณคงคา (รวณคงคฺคา) ซึ่งมีอยู่ทีเกาะสิชล ไม่ใช่อินเดีย (วิสุทธิ.มหาฎีกา 1/55/167)

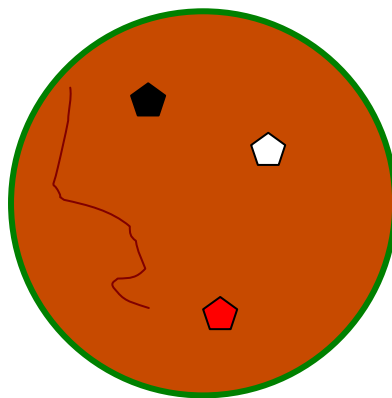
ภาพที่ 2.1

ภาพจำลองดวงปฐูวีกสิณหรือกสิณดินสีอรุณ

ภาพที่ 2.2

ภาพจำลองดวงปฐูวีกสิณที่มีสีดำ ขาว แดงปะปน และมีริ้วรอย
จัดเป็นกสิณโทษ ไม่ควรใช้เจริญกสิณ

วิธีการสร้างดวงกสิณนั้นมี 2 ลักษณะ คือ

1) ดวงกสิณที่สามารถโยกย้ายได้ กระทำโดยการเอาผ้าเก่า ผืนหนังหรือเสื้อลำแพน มาผูกซึ่งติดกับไม้ 4 อัน แล้วเอาดินสีอรุณที่ชำระและขยำดีแล้วมาทาลงที่ผืนผ้านั้น เมื่อเจริญกสิณให้เอาผ้านั้นปูลงที่พื้นดิน แล้วค่อยเจริญ

2) ดวงกลืนที่ตั้งอยู่กับที่ กระทำโดยนำหลักหลายหลักมาต่อกับพื้นดิน คล้าย ๆ ฝักบัว แล้วเอาเครื่องวัดมาผูกตรึงไว้ให้มั่นคง หากดินสีอรุณมีน้อยให้เอาดินสีอื่นรองไว้ด้านล่าง แล้วจึงเอาดินสีอรุณทาทาปไว้ด้านบน จึงสำเร็จเป็นดวงปฐวิกลืน⁶⁰

เมื่อบุคคลจะสร้างดวงปฐวิกลืนดังกล่าวมานี้ ควรหาสถานที่ที่เหมาะสม เช่น วัด ถ้า ต้นไม้ที่ไม่มีเจ้าของ ที่มุงบังซึ่งไม่มีแสงแดด หรือถนนที่คนไม่ใช้แล้ว ฯลฯ สถานที่ที่เป็นต้นนี้ ต้อง ทำให้สะอาด ปรับพื้นที่ให้เรียบ ให้เชื่อในการสร้างดวงกลืน⁶¹ เมื่อได้ดวงกลืนแล้ว ก่อนที่จะ เจริญกลืนให้ชำระศีลให้บริสุทธิ์เสียก่อน ตัดความกังวลน้อยใหญ่ออกไปให้สิ้น แล้วเข้าไปหา กัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐาน ดังที่ปรากฏในอรรถกถาอัฐฐสาลินีว่า

ก็กุลบุตรผู้ใคร่จะบรรลुพระอรหัตต์ กระทำบริกรรมในปฐวิกลืนนี้ ยังฉานหมวด 4 ฉานหมวด 5 ให้เกิดขึ้นแล้ว เจริญวิปัสสนามีฉานเป็นปฏฐฐานพึงทำอย่างไร ในเบื้องต้นควรชำระศีล... เมื่อดำรงอยู่ในศีลดีแล้ว ให้ตัดปิลิโพธความกังวล ใหญ่ย่อยเสียสิ้น จากนั้นให้เข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐาน ใคร่ควรวิญ กรรมฐานที่มาในพระบาลีที่สมควรแก่จริตของตน ในบรรดากรรมฐาน 38 ประการ ถ้าปฐวิกลืนนี้สมควรแก่จริตของตน ก็ควรเลือกเอาปฐวิกลืนนี้ เท่านั้น...⁶²

2.4.3 วิธีเรียนกรรมฐาน

ในคัมภีร์พุทธศาสนาได้กล่าวถึงผู้จะปฏิบัติกรรมฐานว่า ให้เข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ให้ กรรมฐานหรืออาจารย์กรรมฐาน แล้วพึงมอภายถวายเป็นชีวิตแด่พระผู้มีพระภาคเจ้าและแก่อาจารย์ ผู้สอนกรรมฐานนั้น โดยเปล่งคำถวายเป็นว่า “อิมาหิ ภควา อตฺตภาวํ ตุมฺหากํ ปริจฺจขามิ” (ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า ข้าพเจ้าขอถวายอภายต่อภาพร่างกายนี้ แด่พระองค์, แก่อาจารย์) ทั้งนี้ เพื่อให้เกิดความอาหาญ เพราะเมื่อมีอารมณ์ใด ๆ เช่น อารมณ์อันน่ากลัวมาปรากฏก็จะไม่ทำให้ หวั่นไหว⁶³ เพราะถือว่าได้สละชีวิตอุทิศให้แด่พระพุทธองค์และครูบาอาจารย์แล้ว ดังกรณีของ

⁶⁰ วิสุทฺธิ. 1/56/135 -136 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

⁶¹ พระอุปติสสะ, วิมุตติมรรค, น. 72.

⁶² อภ.สง.อ. 160/220 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

⁶³ วิสุทฺธิ. 1/48/125 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

ภิกษุที่ปรากฏในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า ภิกษุ 3 รูป ได้มาสู่สำนักของพระติสสะเพื่อขอเรียนกรรมฐาน จึงแสดงเจตนารมณ์อย่างเด็ดเดี่ยว โดยรูปที่หนึ่งอาสาว่า เพื่อประโยชน์ของท่านอาจารย์ กระผมสามารถกระโดดลงไปในเหวลึกได้ รูปที่สองอาสาว่า แม้กระผมก็สามารถเอาร่างกายของตนลงไปพินทุให้กร่อนตั้งแต่ส้นเท้าไปจนไม่เหลือ รูปที่สามอาสาบ้างว่า แม้ผมก็สามารถกลืนใจตายเพื่อประโยชน์ของท่านได้ ณ บัดนี้⁶⁴

เมื่อผู้ปฏิบัติมีความพร้อม จึงค่อยเรียนกรรมฐาน โดยให้เรียนข้อกำหนดที่เกี่ยวข้องกับปฐวิกสิณโดยประการต่างๆ คือ

- 1) โทษแห่งกสิณ
- 2) วิธีทำดวงกสิณ
- 3) วิธีภาวนา
- 4) นิमित्तของกสิณ
- 5) สมาธิ
- 6) ธรรมที่เป็นที่สบายและไม่สบาย
- 7) อัปนาโกศล (อุบายในอัปนา)
- 8) การทำความเพียรให้สม่ำเสมอ
- 9) วิธีแห่งอัปนา⁶⁵

เมื่อผู้ปฏิบัติกำหนดจดจำเอาข้อกำหนดต่างๆ ได้อย่างแม่นยำแล้ว ถือว่าเรียนเอาซึ่งกรรมฐานเป็นอย่างดี การบรรลุคุณวิเศษต่างๆ ย่อมเกิดขึ้นได้โดยง่าย

2.4.4 การแสวงหากัลยาณมิตร

กัลยาณมิตร (Good Friends) ที่มุ่งหมายเอาในที่นี้ คือผู้ที่ดำรงตนอยู่ในฝ่ายดี มีจิตมุ่งในสิ่งที่เป็นประโยชน์ และมีคุณธรรมประจำตน เช่น

- 1) น่ารัก (ปิโย)
- 2) น่าเคารพ (ครุ)
- 3) น่ายกย่อง (ภาวนีโย)

⁶⁴ เรื่องเดียวกัน.

⁶⁵ วิสุทธิ. 1/50/126 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

- 4) เป็นผู้ว่ากล่าวคนอื่น โดยไม่เฉยเมย (วตฺตา)
- 5) เป็นผู้ยอมให้คนอื่นว่ากล่าวได้ (วจนฺทโม)
- 6) กล่าวชี้แจงถ้อยคำอันลึกซึ้งได้ (คัมภีรญฺจ กถํ กตฺตา)
- 7) ไม่ชักชวนผู้อื่นในสิ่งอันไม่ควร (โน จฺญฺฐาเน นิโยชโก) ⁶⁶

คัมภีรพุทธศาสนากล่าวว่า พระสัมมาพุทธเจ้าเป็นกัลยาณมิตรที่ประเสริฐสุด แต่เมื่อพระองค์ปรินิพพานไปแล้ว ถ้าเรียนกรรมฐานในสำนักของพระอสีติมหาสาวก รูปใดรูปหนึ่งก็เป็นการสมควร เมื่อไม่อาจได้เช่นนั้น ให้เข้าไปหาพระอรหันตชีณาสพผู้สำเร็จฉน 4 ที่ผ่านการเจริญวิปัสสนา และเชี่ยวชาญในแนวทางปฏิบัติ นั้น ถ้าหากไม่ได้พระอรหันตชีณาสพนั้น รองลงมาคือ พระอนาคามี พระสกทาคามี และพระโสดาบันตามลำดับ ถ้าไม่ได้แม้กระทั่งพระโสดาบัน ได้ อาจารย์ปุณฺณผู้ได้ฉน หรือภิกษุผู้พระภิกษุทรงจำปรีดยหนึ่งปิฏกบ้าง สองปิฏกบ้าง สามปิฏกบ้าง ตลอดจนท่านผู้ชำนาญแม้สังคิเดียวพร้อมทั้งอรรถกถา ผู้มีความละเอียด (ลัซซี) ก็เป็นการสมควร เพราะบุคคลเช่นนี้ เป็นผู้รักษาระเบียบแบบแผนแห่งการปฏิบัติที่สืบต่อกันมา มิได้ถือคติของตนเป็นใหญ่ ⁶⁷

ในบรรดาบุคคลที่ได้อ้างถึงนั้น คัมภีรได้กล่าวถึงพระอรหันต์ว่า เป็นผู้รู้เพียงแนวทางที่ตนบรรลุเท่านั้น ต่างจากกัลยาณมิตรผู้เป็นพหูสูตซึ่งเป็นผู้มีความรอบรู้ในพระบาลีและอรรถกถา อันเป็นอุปการะแก่กรรมฐาน เพราะเป็นสิ่งที่ท่านได้เข้าไปหาพระอาจารย์ (ผู้ชำนาญ) ด้านนั้นๆ แล้วเรียนเอาอย่างชาวสะอาด โดยไม่มีข้อเคลือบแคลงสงสัย ท่านจึงสามารถเลือกสรรเอาเรื่องที่ตนได้รับฟังมาและเรื่องอื่นๆ ซึ่งสมควรแก่กรรมฐานนั้นๆ จากนิคายนี้บ้าง นิคายโน้นบ้าง แล้วนำมาปรับให้เป็นที่สะดวกสบายเหมาะสมแก่ผู้ปฏิบัติ และยังแสดงวิธีการปฏิบัติกรรมฐานให้เห็นแนวทางอย่างกว้างขวาง เป็นดุจช้างใหญ่เดินไปในป่ารก ย่อมแสดงทางที่มันไปเป็นช่องกว้าง ฉะนั้น ⁶⁸

กล่าวได้ว่า ผู้ปฏิบัติกรรมฐานควรแสวงหากัลยาณมิตร คือท่านผู้มีคุณธรรมและมีความสามารถแนะนำการเจริญกรรมฐานได้ ซึ่งมีกัลยาณมิตรที่เยี่ยมสุดอย่างพระพุทธเจ้า ลดหลั่นกันลงมาจนถึงท่านผู้ที่ศึกษาเพียงปรีดย (ผู้มีความละเอียด) ก็ถือว่าเป็นอาจารย์กรรมฐานได้เช่นเดียวกัน การมีกัลยาณมิตรดังกล่าวถือเป็นส่วนที่บ่งบอกถึงความสำเร็จในการปฏิบัติ

⁶⁶ วิสุทฺธิ. 1/42/105 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

⁶⁷ วิสุทฺธิ. 1/42/106 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

⁶⁸ เรื่องเดียวกัน.

กรรมฐานได้เลยทีเดียว เหมือนดวงอาทิตย์จะอุทัย (ขึ้นมา) แสงอรุณย่อมนำมาก่อน ด้วยเหตุนี้ พระพุทธเจ้าจึงตรัสให้เห็นถึงความสำคัญของกัลยาณมิตรว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์กำลังจะอุทัย ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อนเป็นบุพนิมิต ฉะนั้นใด กัลยาณมิตรก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิตเพื่อความเกิดขึ้นแห่งอริยมรรคมีองค์ 8 ฉะนั้น”⁶⁹ หรือพุทธพจน์ที่ว่า “...อานนทฺ ที่จริงความเป็นผู้มีมิตรดี มีสหายดี มีเพื่อนดี เป็นทั้งหมด (ของพรหมจรรย์) ที่เดียว อานนทฺ ผู้มีมิตรดี มีสหายดี มีเพื่อนดี พึงหวังข้อนี้ได้ว่า จักเจริญอริยมรรคมีองค์ 8 ทำอริยมรรคมีองค์ 8 ให้มาก”⁷⁰

2.4.5 การหาสถานที่ที่เหมาะสมต่อการปฏิบัติ

การหาที่สงบเพื่อการปฏิบัติ ถือเป็นเรื่องสำคัญสำหรับผู้มุ่งสมาธิ สถานที่นั้นควรเป็นที่สปปายะ คือเอื้อต่อการปฏิบัติกรรมฐาน คัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้ระบุสถานที่ซึ่งไม่เหมาะต่อการปฏิบัติ ไว้ดังนี้

- 1) วัดใหญ่ เป็นวัดที่มีภิกษุสามเณรอยู่กันจำนวนมาก ทำให้เกิดปัญหาหลายอย่าง เช่น มีเสียงอันดังและมีการทำงานมาก ฯลฯ จึงไม่เหมาะในการปฏิบัติ
- 2) วัดสร้างใหม่ เป็นวัดที่มีการก่อสร้างมาก เมื่อผู้ปฏิบัติไม่ช่วยทำงาน ย่อมถูกติเตียนได้
- 3) วัดที่ชำรุด เป็นวัดที่มีการปฏิสังขรณ์ ผู้ปฏิบัติต้องช่วยกิจในที่นั้น ทำให้ไม่มีเวลาที่จะปฏิบัติ กรรมฐานจึงเสื่อมไป และหากไม่ช่วยเหลือในงานก่อสร้าง ผู้ปฏิบัติย่อมถูกติเตียนได้
- 4) วัดที่อิงทางหลวง เป็นวัดที่มีอาคันตุกะมาโดยไม่ขาด จึงเป็นที่พลุกพล่าน หรือบางครั้ง อาจต้องสละที่อยู่ให้แก่อาคันตุกะซึ่งเดินทางมาในเวลากลางคืน ส่วนตนต้องไปอยู่ที่อื่นแทน ทำให้ไม่สะดวกในการปฏิบัติ
- 5) วัดมีสระน้ำ เป็นวัดที่มีคนเป็นจำนวนมาก ซึ่งมักจะเข้ามาดักน้ำเพื่อประโยชน์ใช้สอย และถ้ามถึงอุปการณที่ต้องใช้ในการชักย้อมเป็นต้น จึงรบกวนในการปฏิบัติธรรม
- 6) วัดมีใบไม้ที่ใช้เป็นผัก เป็นวัดที่มีใบไม้ที่นำไปเป็นอาหารได้ พวกผู้หญิงเป็นต้น เมื่อรู้ว่าผีผักจึงเข้ามาเก็บเอาไป ในขณะที่เก็บก็พลางร้องเพลงไปด้วย เสียงของเธอจึงเป็นอุปสรรคสำหรับผู้เจริญกรรมฐานซึ่งนั่งอยู่ในบริเวณนั้น

⁶⁹ ส.ม. 19/56/45 (ไทย/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

⁷⁰ ส.ม. 19/26/3 (ไทย/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

7) วัดมีไม้ดอก วัดที่มีดอกไม้มานานาชนิดบานสะพรั่งอยู่ ผู้ที่รู้ยอมตามมาเก็บและทำเสียงรบกวนผู้ปฏิบัติธรรมได้

8) วัดมีไม้ผล เป็นวัดที่มีผลไม้มานานาชนิด ทำให้มีผู้มาขอ ก่อให้เกิดเสียงรบกวนและเป็นภาระ หรือถ้าไม่ให้สิ่งที่เขาขออนั้น ก็มักเกิดการขัดแย้งกันขึ้น อาจถึงขั้นต้องออกจากวัดนั้นไป

9) วัดที่มีคนไปมาก เป็นวัดที่ชาวโลกยกย่องว่า มีพระอริยบุคคลอยู่ จึงพากันไปกราบไหว้และบูชา ทำให้มีผู้คนพลุกพล่าน

10) วัดที่อิงเมือง เป็นวัดที่มีอารมณ์ที่น่าใคร่ น่าพึงพอใจมากมาย บางครั้งก็มีผู้หญิงเดินผ่านมามีการกระทำผิด เดินไปมา ทำให้ไม่เหมาะในการปฏิบัติธรรม

11) วัดที่อิงป่าไม้ เป็นวัดที่มีพืชและต้นไม้ที่ชาวบ้านใช้ประโยชน์ จึงพากันมาแสวงหา เช่น มีการตัดไม้เพื่อไปสร้างบ้านเรือนเป็นต้น จึงสร้างความไม่ผาสุกให้กับผู้ปฏิบัติธรรมในที่นั้นได้

12) วัดที่อิงไร่นา เป็นวัดที่มีนาล้อมรอบ ชาวนาที่ทำงาน เมื่อจะพักผ่อนย่อมจะไปในนอนตามหน้ามุขอันเป็นที่อยู่อาศัยของผู้ปฏิบัติ สร้างความไม่ผาสุกให้แก่ผู้ปฏิบัติธรรมฐาน

13) วัดที่มีคนไม่ลงรอยกัน เป็นวัดที่มีภิกษุจองเวรกัน มีการทะเลาะเบาะแว้งกันถึงขั้นแตกหัก ที่นั่นจึงไม่เหมาะในการปฏิบัติธรรม

14) วัดที่อิงท่า เป็นวัดติดกับท่าเรือหรืออิงบก มักมีผู้คนเดินทางแวะเวียนมาเป็นจำนวนมาก มารบกวนด้วยการขอน้ำดื่ม เกลือ ที่พักเป็นต้น สร้างความไม่ผาสุกให้แก่ผู้ปฏิบัติธรรม

15) วัดที่อิงบ้านป่าชายแดน ย่อมมีผู้ที่ไม่เลื่อมใสในพระรัตนตรัย อาจทำอันตรายต่อผู้ปฏิบัติธรรมได้

16) วัดที่อิงเขตแดนประเทศ เป็นวัดที่อยู่ระหว่างประเทศ บางครั้งมีเหตุให้ต้องเดินทางไปมาระหว่างประเทศ ทำให้ราชบุรุษ (เจ้าหน้าที่) เข้าใจผิดคิดว่าเป็นจารชนถึงขั้นต้องร้าย

17) วัดที่ไม่มีความสบาย เป็นวัดที่มีอารมณ์อันเป็นข้าศึกต่อการปฏิบัติ มาล่อหลอกหรือวัดที่พวกอมนุษย์ยึดครอง

18) วัดที่หากัลยาณมิตรไม่ได้ เป็นวัดที่ไม่มีอาจารย์หรือผู้ที่เสมอกับอาจารย์ ไม่มีอุปัชฌาย์หรือผู้ที่เสมอด้วยอุปัชฌาย์⁷¹

สถานที่ทั้งหมดที่กล่าวมานี้ แม้จะไม่เหมาะต่อการปฏิบัติธรรมฐานก็จริง แต่ที่ว่าในแต่ละข้อนั้น ท่านไม่ได้ห้ามไว้อย่างเด็ดขาด คือถ้าสถานที่เหล่านั้น เช่น สถานที่กำลังบูรณปฏิสังขรณ์ หากผู้ปฏิบัติได้รับความสะดวกในการปฏิบัติธรรม ก็สมควรที่จะอยู่ในที่นั้น

⁷¹ วิสุทธิ. 1/52/128 - 132 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

เห็นได้ว่า ท่านให้ปรับตามความเหมาะสม เพราะบางที่ผู้ปฏิบัติกรรมฐานมีข้อจำกัดในการเลือก ที่กล่าวมานี้เป็นสถานที่ที่ไม่เหมาะต่อการปฏิบัติเท่านั้น แล้วสถานที่เช่นไรที่เหมาะสมและ พระพุทธเจ้าตรัสสรรเสริญไว้เพื่อการปฏิบัติ สถานที่เช่นนั้นควรมีองค์ประกอบต่อไปนี้

- 1) เป็นสถานที่ไม่ไกลหรือใกล้หมู่บ้านจนเกินไป มีทางไปมาสะดวกและปลอดภัย
- 2) กลางวันไม่พลุกพล่านด้วยผู้คน และตอนกลางคืนก็เงียบสงบ ไม่มีเสียงอีกที่ก่อกวน
- 3) ไม่มีเหือบ ยุง และสัตว์เลื้อยคลานชุกชุม ไม่มีสัมผัสอันเกิดจากลมและแดดคอยรบกวน

4) ไม่ฝืดเคืองด้วยปัจจัยสี่

5) มีภิกษุชั้นเถระ ผู้เป็นพหูสูตร สำเร็จการศึกษาปริยัติธรรม ทรงธรรมทรงวินัย และ มาติกา คือหัวข้อแห่งธรรมวินัย ซึ่งผู้ปฏิบัติสามารถเข้าไปสอบถามได้ตามความเหมาะสม และ ท่านเหล่านั้นล้วนเป็นผู้ที่สามารถแก้ข้อสงสัย พร้อมทั้งแนะนำให้ก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรมได้⁷²

ดังนั้น เมื่อผู้ปฏิบัติอยู่ในฐานะที่เลือกสถานที่ได้ ก็ควรจะเลือกสถานที่ที่เหมาะสมกับตนให้มากที่สุด แต่เมื่อมีข้อจำกัดในการเลือกบางประการ ก็ควรใช้เท่าที่มีนั้น โดยปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมนั้นให้ได้มากที่สุด หรือทำใจยอมรับโดยถือจิตเป็นใหญ่ใจเป็นประธานเหนือสิ่งทั้งปวง แล้วตั้งใจปฏิบัติ (ให้ความสำคัญกับปัจจัยภายใน) เชื่อว่าแม้ไม่ได้ที่ที่เหมาะสมต่อการปฏิบัติ ย่อมสามารถประสบผลในเรื่องของการปฏิบัติได้เหมือนกัน

⁷² วิสุทธิ. 1/53/132 - 133 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

2.4.6 วิถีปฏิบัติปฐวีกสถิน

วิถีปฏิบัติปฐวีกสถินเริ่มตั้งแต่การเตรียมกายและจิต การกำหนดนิมิต และการพัฒนาสถินสู่ระดับฌาน มีรายละเอียดดังนี้

2.4.6.1 การเตรียมกายและจิต

การเตรียมกายคือการเตรียมความพร้อมให้เอื้อต่อการปฏิบัติ โดยการบริโภคอาหารที่เกื้อกูลต่อการปฏิบัติธรรม ให้สูดรับอากาศที่เย็นสบาย รวมถึงอยู่ในท่าที่สบาย⁷³ และทำการอาบน้ำชำระกายให้สะอาด เป็นต้น⁷⁴ จากนั้นผู้เจริญปฐวีกสถินควรนั่งตัวตรง⁷⁵ (จะไม่ทำให้เมื่อยคอ หรือทำให้ปวดเข่า) บนตั่งที่จัดเตรียมไว้ ซึ่งมีเท้าสูงประมาณ 1 คืบ 4 นิ้ว ให้ห่างจากดวงปฐวีกสถินประมาณ 2 ศอก กับอีก 1 คืบ ซึ่งเป็นระยะที่พอดี (ถ้านั่งไกลกว่านั้น จะมองเห็นดวงสถินไม่ชัด หรือหากนั่งใกล้เกินไป จะเห็นรอยหรือตำหนิบนดวงสถิน ซึ่งทำให้จิตไม่สงบ)⁷⁶ แล้วจึงพิจารณาโทษของกามทั้งหลาย มีนัยว่า กามทั้งหลายมีความยินดีเพียงเล็กน้อย มีทุกข์มาก พึงทำความพอใจในเนกขัมมะอันเป็นเครื่องสลัดออกจากกาม ด้วยผูกใจว่า “เราจักพ้นจากขรามรณะด้วยแนวทางนี้แน่” กระทำการระลึกถึงพุทธานุคุณ ธรรมคุณ และสังฆคุณโดยประการต่างๆ เพื่อทำปิติและปราโมทย์ให้เกิด มีความเคารพในแนวทางปฏิบัติด้วยคิดว่า “แนวทางปฏิบัตินี้เป็นทางที่พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอริยสาวกแม้ทั้งปวงปฏิบัติมาแล้วจนบัดนี้” และทำความอุตสาหะให้เกิด ด้วยเชื่อมั่นว่าตนจักเป็นผู้มีส่วนเข้าถึงรสแห่งความสงบด้วยแนวทางนั้นแน่นอน แล้วเลือกเอาคำภาวนาที่เป็นภาษาบาลี เช่น ปฐวี เมทนี ภูมि วสุธา และวสุนุชา

⁷³ พระอุปติสสะ, วิมุตติมรรค, น. 81

⁷⁴ วิสุทธิ. 1/61/140, ม.ม.อ. 1/118/307 (การทำกายให้สะอาด ย่อมเป็นปัจจัยให้ปัญญาหรือญาณหมดจด เรียกว่า “เมื่อกายสะอาด ญาณย่อมผ่องแผ้ว” ดังนั้น ผู้ปฏิบัติควรชำระกายด้วยการตัดผม เล็บ ขน อบ อาบให้ร่างกายเบาสบายก่อนการปฏิบัติกรรมฐาน)

⁷⁵ คัมภีร์วิสุทธิมรรคใช้ศัพท์ว่า “สุขนิสินุเนน” ซึ่งคัมภีร์ปรมัตถมัญจุสา (มหาฎีกา) แก้ว่า ได้แก่ นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายให้ตรง (สุขนิสินุเนนาติ ปลุลงกั อากุชิตฺวา อุชฺฐ กายํ ปณิธาย นิสฺสฺสชย สฺขนิสินุเนน) วิสุทธิ.มหาฎีกา 1/55/165 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

⁷⁶ วิสุทธิ. 1/56/135, สงฺค.น. 53 , อภิธัมมวาทาร, น. 326.

หากชอบใจชื่อใดที่เกื้อกูลต่อสัญญา ให้เลือกเอาชื่อนั้นขึ้นเป็นคำภาวนา แต่สำหรับคำว่า “ปฐวี ปฐวี” เป็นชื่อที่รู้จักกันโดยมาก ดังนั้น ควรใช้คำภาวนาว่า “ปฐวี ปฐวี” ⁷⁷

บุคคลเริ่มถือเอานิมิตในวงปฐวีกสิณ เรียกว่าได้กระทำบริกรรมนิมิต ⁷⁸ จัดเป็นขั้นต้นของการภาวนา ก่อให้เกิดขณิกสมาธิอันเป็นสมาธิเบื้องต้น

2.4.6.2 การกำหนดนิมิต

นิมิต (Sign, Mental Image) คือ เครื่องหมายสำหรับให้จิตกำหนดในการเจริญกรรมฐาน หรือ ภาพที่เห็นในใจอันเป็นตัวแทนของสิ่งที่ใช้เป็นอารมณ์กรรมฐาน ⁷⁹ แบ่งเป็น 2 อย่าง คือ อุกคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต นิมิตทั้งสองอย่างนี้เกิดสืบเนื่องกันไปตามลำดับ

1) อุกคหนิมิต

คำว่า “อุคคหนิมิต” คือ บริกรรมนิมิตที่ถูกรับเอาไว้ดีแล้ว มาสู่คลองแห่งมโนทวารเหมือนเห็นด้วยตาเปล่า ⁸⁰ พุทธทาสภิกขุอธิบายให้ชัดเจนว่า อุกคหนิมิตเป็นนิมิตที่เข้าไปติดอยู่ในตาภายในหรือใจ กลายเป็นมโนภาพภายในอีกส่วนหนึ่งต่างหาก ⁸¹

คัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้พรรณนาวิธีทำอุคคหนิมิตให้เกิดว่า การกำหนดถือเอาเพื่อสร้างอุคคหนิมิต กระทำโดยการมองดู ซึ่งลักษณะการมองดูดวงกสิณนั้น ไม่ควรลืมตากว้างมากเกินไป เพราะจะทำให้เมื่อยตา และทำให้ดวงกสิณปรากฏชัดเกินไป อีกอย่างหนึ่ง ไม่ควรหรีดตา เพราะจะทำให้ดวงกสิณไม่ปรากฏ และยังทำให้จิตห่อเหี่ยว เหตุนี้จะทำให้อุคคหนิมิตไม่ปรากฏ ดังนั้น ควรลืมตาแต่พอดี จับเอานิมิตในปฐวีกสิณนั้นโดยอาการสม่ำเสมอเหมือนดูเหงาหน้าของตนบนบานกระจก และไม่ควรรู้ใส่ใจในรายละเอียดของสีและความแข็งของดินเป็นต้น ให้ตั้งใจไว้เพียงแค่ว่า ดิน ด้วยอำนาจของธาตุดินมากกว่าธาตุอื่นโดยพิจารณาองค์รวมไปพร้อมกัน เมื่อ

⁷⁷ วิสุทธิ. 1/56/136 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

⁷⁸ สงคห. น. 53 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

⁷⁹ พระธรรมปิฎก, พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2538), น.108.

⁸⁰ สงคห. น. 53 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาฯ), อภิธัมมัตถวินิภาวินีกล่าวว่า “อุคคหนิมิตคือนิมิตที่บุคคลถือเอาด้วยใจเหมือนเห็นด้วยตา” (วินิภาวินี. น. 258 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาฯ))

⁸¹ พุทธทาสภิกขุ, อานาปานสติภาวนา, น. 108.

ลืมหืมตามองดูได้สักครู่หนึ่ง ให้หลับตานึกให้เห็นนิมิตดวงกสิณ ถ้ายังไม่เห็นนิมิตให้ลืมหืมตาดูใหม่อีกครั้ง ทำอย่างนี้ซ้ำแล้วซ้ำอีกตั้งร้อยครั้งหรือพันครั้ง ในขณะที่หลับตานึกห้วงดู ได้ปรากฏนิมิตขึ้นดูในเวลาลืมหืมตาเห็น ในขณะนั้นชื่อว่าอุคคหนิมิตเกิดแล้ว⁸²

คัมภีร์วิมุตติมรรคได้อธิบายถึงลักษณะของอุคคหนิมิตว่า

เมื่อโยคีกำหนดดวงกสิณด้วยจิตที่ไม่ฟุ้งซ่าน เธอย่อมได้กสิณสัญญา (ความจำหมายดวงกสิณ) และมองเห็นดวงกสิณนั้นเหมือนลอยอยู่ในอากาศ บางครั้งอยู่ไกลออกไป บางครั้งอยู่ใกล้ บางครั้งอยู่ทางซ้ายบ้าง บางครั้งอยู่ทางขวาบ้าง บางครั้งมีขนาดใหญ่ บางครั้งมีขนาดเล็ก บ้างครั้งมีลักษณะน่าเกลียด บ้างครั้งมีลักษณะน่ารัก บางครั้งเธอมองเห็นมันแผ่ขยายหลายเท่าตัว บางครั้งก็แผ่ขยายเล็กน้อย...⁸³

เมื่ออุคคหนิมิตในลักษณะข้างต้นนี้เกิดแล้ว ผู้ปฏิบัติควรดูไปในที่อื่นเสีย เพราะหากยังอยู่ในที่นั้นทำให้อดไม่ได้ที่จะมองดูดวงกสิณ เหตุนี้ทำให้ปฏิภาคนิมิตไม่เกิด⁸⁴ พึงกำหนดนิมิตภายในจิตแต่เพียงอย่างเดียวเท่านั้น

2) ปฏิภาคนิมิต

เมื่อบุคคลกำหนดนิมิต (มโนภาพ) แห่งปฐวีกสิณที่ปรากฏในจิต กระทำซ้ำแล้วซ้ำอีก ทำให้เป็นตักกาทะ (นึกมาได้) วิตักกาทะ (นึกมาให้เป็นไปต่างๆ ได้) เมื่อทำอยู่อย่างนี้ จิตย่อมตั้งมั่นเป็นสมาธิด้วยอุปปจารสมาธิ นิเวศน์มีความฟุ้งซ่านเป็นต้นย่อมดับลง นิมิตแห่งดวงกสิณที่เหมือนเช่นดินชนิดหยาบจะแปรเปลี่ยนเป็นภาพที่บริสุทธิ์ ประดุจซ้ำแรกออกจากอุคคหนิมิต คล้ายดวงแว่นที่ถอดออกจากดวง คล้ายสังข์ที่ขัดดีแล้ว คล้ายดวงจันทร์พ้นจากกลีบเมฆ คล้ายหมุ่นกยางที่หน้าเมฆ เรียกว่า “ปฏิภาคนิมิต”⁸⁵ ปฏิภาคนิมิตถือเป็นอาการทางสัญญาภาวนา แต่เพียงอย่างเดียว จึงไร้สี ไร้สัณฐาน สามารถกำหนดเปลี่ยนแปลง ย่อขยายให้เล็กหรือใหญ่ ไกลหรือใกล้ได้ ซึ่งลักษณะการขยายนิมิตนั้น ควรขยายประมาณจากเท่าล่อจรจนถึงขนาด

⁸² วิสุทธิ. 1/57 /136 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

⁸³ พระอุปติสสะ, วิมุตติมรรค, น. 77., อภิธัมมมาวตาร กล่าวว่า ปฏิภาคนิมิตไม่มีสัณฐาน และสี เป็นเพียงอาการปรากฏที่เกิดจากปัญญา สำเร็จด้วยการภาวนา (พระพุทฺธัตตะเถระ, อภิธัมมมาวตาร, น. 330.)

⁸⁴ วิสุทธิ. มหาวิภา 1/47/171 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

⁸⁵ วิสุทธิ. 1/57/136 -137 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

เทียบเท่าประเทศ ซึ่งมีการลำดับการขยายจากเล็กไปหาใหญ่ คือขยายดวงกสิณให้ขนาดเท่าวงล้อ ประรำ รัมไม้ ทุ่งนา หมู่บ้าน หมู่บ้านที่มีกำแพงล้อมรอบ และเท่าเมือง ขยายให้ใหญ่ขึ้น ตามลำดับจนขนาดใหญ่เท่าผืนแผ่นดินใหญ่⁸⁶ และนัยหนึ่งว่า ควรขยายนิมิตจาก 1 นิ้ว 2 นิ้ว 3 นิ้ว 4 นิ้ว จากนั้นขยายเป็นคืบไปตามลำดับจนทั้งเท่าจักรวาล หรือมากกว่านั้น⁸⁷ ซึ่งในแต่ละครั้งของการขยายแผ่ออก ควรให้มีขอบเขตของการขยายเสมอ

นิมิตทั้งสองอย่างนี้มีความต่างกัน คืออุคคหนิมิตเป็นขั้นของความจำ (กสิณสัญญา) เท่านั้น จึงยังมีกสิณโทษ เช่น ไร้รอย ปรากฏอยู่ และนิรณียังปรากฏอยู่ ส่วนปฏิภาคนิมิตเป็นนิมิตที่บริสุทธิ์ดีกว่าอุคคหนิมิตนั้นร้อยเท่าพันเท่า และนิรณียดับลงเพราะอุปจารสมาธิเกิด (แต่ก็ยังไม่มั่นคง) ท่านอุปมาว่าเป็นเหมือนเด็กที่ต้องคอยพุงไว้ ซึ่งสามารถล้มได้อีก ต่อเมื่อประคองนิมิตจนอุปจารสมาธิเกิด (สมาธิแน่น) จึงนับว่าสมาธิมีความมั่นคง ท่านอุปมาว่าเหมือนเช่นนรุษผู้มีกำลังลุกขึ้นแล้วยืนอยู่ทั้งวันก็ได้⁸⁸

ฉะนั้น เมื่อบุคคลทำนิมิตให้เกิดแล้ว พึงรักษาไว้ให้ดี โดยท่านได้แสดงวิธีรักษานิมิตไว้ว่า ควรรักษานิมิตเหมือนรักษาศรวัจักรพรรดิ โดยหลักเหตุที่ทำให้เกิดความไม่สลาย ได้แก่ ที่อยู่ ที่เที่ยวไป คำพูด บุคคล อาหาร อากาศ อริยาบถ แล้วพึงเลือกเฉพาะที่อยู่ที่เที่ยวไป คำพูด บุคคล อาหาร อากาศ อริยาบถที่ทำให้เกิดความสลายเท่านั้น⁸⁹ นอกจากนี้แล้วยังต้องเป็นผู้ที่มีความฉลาดในการเจริญนิมิต ซึ่งเรียกว่า อัปนาโกศล 10 ประการ⁹⁰ ได้แก่

- 1) ทำวัตถุให้สะอาด (ชำระกาย)
- 2) ปรับอินทรีย์ให้สมดุล
- 3) ฉลาดในนิมิต
- 4) ยกจิตในสมัยที่ควรยก
- 5) ข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม
- 6) ทำจิตให้วางในสมัยที่ควรทำ
- 7) พังจิตในสมัยที่ควรพัง

⁸⁶ พระอุปติสสะ, ภูมิุตติมรรค, น. 77.

⁸⁷ วิสุทฺธิ. 1/77/165 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

⁸⁸ วิสุทฺธิ. 1/58/137 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

⁸⁹ วิสุทฺธิ. 1/59/138 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

⁹⁰ วิสุทฺธิ. 1/60/139 -140 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

- 8) เว้นบุคคลผู้ไม่มีสมาธิ
- 9) สมาคมกับผู้ที่มีสมาธิ
- 10) มีจิตโน้มไปในสมาธินั้น

อัปนาโกศล 10 ประการ นี้ เป็นวิธีการทำให้นิमितมีความมั่นคง และทำให้ภาวนาของผู้
นั้นก้าวหน้าอย่างรวดเร็ว กลายเป็นผู้มีความชำนาญทางจิต เช่น สามารถเข้าออกสมาธิได้ดัง
ประสงค์ เรียกว่า “วสี” คือยังสมาธิให้เป็นไปในอำนาจของจิต เมื่อผู้ปฏิบัติประคับประคอง
ดวงจิตที่อยู่ในรูปของปฏิภาคนิमतจนมีความคล่องแคล่ว จิตก็จะเลื่อนสู่สมาธิในระดับต่างๆ ที่
สูงขึ้นไป

2.4.6.3 การพัฒนาปฐวิกสิณสู่ระดับฌาน

1) ฐปฌาน (the Absorptions of the Fine - material Sphere)

ปฐวิกสิณจัดเป็นรูปกรรมฐานชนิดหนึ่ง ก่อให้เกิดสมาธิขั้นต้นไปจนถึงสมาธิขั้นสูง คือ
ตั้งแต่ปฐมฌานไปจนถึงจตุตถฌาน โดยมีองค์ประกอบของสมาธิในแต่ละระดับ ดังนี้

- ก) สมาธิระดับปฐมฌาน มีองค์ 5 คือ วิตก วิจาร์ ปิติ สุข เอกัคคตา
- ข) สมาธิระดับทุติยฌาน มีองค์ 3 คือ ปิติ สุข เอกัคคตา
- ค) สมาธิระดับตติยฌาน มีองค์ 2 คือ สุข เอกัคคตา
- ง) สมาธิระดับจตุตถฌาน มีองค์ 2 คือ อุเบกขา เอกัคคตา

ระดับของสมาธิในแต่ละชั้นจะมีความละเอียดประณีตไปตามลำดับ เมื่อจะพัฒนา
สมาธิจากชั้นหนึ่งสู่อีกชั้นหนึ่ง ท่านแสดงวิธีไว้ดังนี้ว่า เมื่อนักปฏิบัติมีความคล่องแคล่ว และ
ชำนาญในสมาธิระดับปฐมฌานแล้ว เห็นโทษในสมาธินี้ว่า ยังเป็นของหยาบเพราะใกล้ต่อนิรวณ
(อุปสรรคที่ทำให้สมาธิเสื่อม) ส่วนสมาธิระดับทุติยฌานเป็นของที่ละเอียด เมื่อเห็นประโยชน์ของ
สมาธินี้แล้ว จึงละความพอใจในสมาธิระดับปฐมฌาน ลำดับนั้น นักปฏิบัติมีสติสัมปชัญญะอยู่
ออกจากสมาธิระดับปฐมฌานแล้ว พิจารณาองค์ประกอบของสมาธิอยู่ แล้วองค์ประกอบของ
สมาธิดังกล่าว (วิตกและวิจาร์) ก็กลายเป็นของหยาบ เหลือเพียงองค์ประกอบอื่นๆ ซึ่งปรากฏขึ้น
แทน (ปิติ สุข และเอกัคคตา) เธอได้เจริญปฏิภาคนิमतไว้ในใจ โดยปริกรรมว่า “ปฐวี ปฐวี” เพื่อ
ละองค์ประกอบของสมาธิที่หยาบและบรรลุถึงองค์ประกอบของสมาธิที่ละเอียด จนได้บรรลุสมาธิ
ระดับทุติยฌาน เมื่อเธอชำนาญในสมาธินั้นแล้ว ได้พิจารณาอยู่ จึงเห็นข้อบกพร่องของสมาธิ
ระดับทุติยฌาน ได้มองเห็นประโยชน์ของสมาธิระดับตติยฌาน จึงละความพอใจในสมาธิระดับ

ทุติยฌาน แล้วเพียรภาวนาเพื่อบรรลุสมาธิระดับตติยฌาน แม้การบรรลุสมาธิระดับจตุตถฌาน ก็เหมือนกัน⁹¹ ที่กล่าวมานี้เป็นส่วนของรูปกรรมฐาน (กรรมฐานที่อาศัยความจำได้หมายรู้ในรูปเป็นอารมณ์) เท่านั้น

2) อรูปฌาน (the Absorptions of the Formless Sphere)

เมื่อจะพัฒนาปฐวีกสิณในระดับรูปฌานไปสู่อรูป (กรรมฐานที่ไม่ต้องอาศัยรูป) เพราะปฐวีกสิณเป็นปัจจัยแก่อรูป ย่อมสามารถทำได้ด้วยการเพิกกสิณ ซึ่งท่านแสดงวิธีไว้ ดังนี้

โยคินั้นได้เห็นรูปและโทษอันใหญ่หลวงของสมาธิระดับจตุตถฌาน มองเห็นคุณของสมาธิระดับอากาศาสนัญญาตนฌานแล้ว จึงข้ามพ้นจากสมาธินั้น พอละปฐวีกสิณและปฐวีนิมิตแล้ว ได้ปฏิบัติสมาธิระดับอากาศาสนัญญาตนะ โดยที่โยคินั้นได้เพ่งอากาศในฐานะเป็นอารมณ์ อันไม่มีที่สิ้นสุด ถ้าเธอปฏิบัติกรรมฐานอย่างนั้น ย่อมสามารถทำลายปฐวีนิมิต (มโนภาพ) ได้อย่างรวดเร็ว จิตจึงก้าวพ้นจากปฐวีนิมิตแล่นไปสู่ที่ว่าง (อากาศ) แทน เมื่อเธอปฏิบัติจนคล่องในอากาศ (ที่ว่าง) อันไม่มีที่สุุดนั้นอย่างสะดวก ย่อมบรรลุอุปัสนาสมาธิในฌานนี้⁹² (แม้สมาธิในระดับฌานชั้นที่ 6 - 8 ก็เป็นไปตามนัยนี้เหมือนกัน)

จากที่กล่าวมา เราอาจสังเกตได้ว่า ในการพัฒนาสมาธิจากชั้นหนึ่งสู่สมาธิอีกชั้นหนึ่ง นั้น ได้อาศัยการเห็นข้อบกพร่องในสมาธินั้นๆ แล้วเกิดความเบื่อหน่ายคลายความยินดีลง จึงหาทางพัฒนาไปสู่สมาธิชั้นอื่นๆ ที่ดีกว่านั้นและในระหว่างสมาธิ (ปฐมฌาน-เนวสัณญานา สัณญายตนฌาน) เหล่านี้เอง⁹³ ผู้ปฏิบัติอาจมองเห็นความเป็นอนิจจัง (ไม่เที่ยง) ทุกขัง (เปลี่ยนแปลงไป) และอนัตตา (ไม่มีตัวตน) ของสมาธิ ซึ่งนำไปสู่การบรรลุมรรคผลได้

⁹¹ พระอุปติสสะ, วิมุตติมรรค, น. 98 -115, พระพุทธทศตเถระ, อภิธัมมวาท, น. 345 - 349.

⁹² พระพุทธทศตเถระ, อภิธัมมวาท, น. 110.

⁹³ ฌานตั้งแต่อากิญจัญญายตนะลงไป (รวมทั้งชั้นอื่นๆ ที่ประกอบรวม) มีลักษณะที่สามารถกำหนดพิจารณาได้ จึงทำวิปัสสนาให้บรรลุอาสวัคชัยได้ ส่วนเนวสัณญานา สัณญายตน ฌานมีสัณญาที่ละเอียดเกินไป จะว่ามีสัณญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัณญาก็ไม่ใช่ จึงไม่อยู่ในสถานะที่ใช้ งานกำหนดพิจารณาได้ (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, น. 325.)

2.5 ข้อสังเกตเกี่ยวกับปฐวิภคสน

2.5.1 ดวงปฐวิภัสสิน

กรรมวิธีการทำดวงกสิณต้องทำให้ปราศจากโทษของกสิณ (กสิณโทษ) โดยไม่ให้มีรอยตำหนิหรือจุดต่างดำใดๆ ทั้งสิ้น เมื่อเทียบกับวิธีปฏิบัติอื่นถือว่ามียาละเอียดที่ค่อนข้างมาก อาจเป็นเหตุผลที่ทำให้คนไม่ค่อยนิยมปฏิบัติกัน แม้ว่าในสมัยพุทธกาลจะเป็นที่นิยมปฏิบัติก็ตาม อีกอย่างหนึ่ง ดินสีอรุณน่าจะไม่ได้มีในที่ทั่วไป อาจมีในบางพื้นที่เท่านั้น จึงน่าจะเป็นอีกสาเหตุหนึ่งที่ทำให้การปฏิบัติแนวนี้ไม่แพร่หลาย แม้ว่าจะให้ผลในการปฏิบัติค่อนข้างเร็วก็ตาม⁹⁴ เมื่อขาดการสืบสานและปล่อยเนิ่นนานไป จึงอาจทำให้คนโดยทั่วไปเข้าใจผิดคิดว่าเป็นกรรมฐานนอกพระพุทธศาสนาเสียอีก

2.5.2 ขนาดและตำแหน่งที่ตั้งของกลิ่น

การกำหนดดวงปฐวีภคินให้มีขนาด 1 คืบ 4 นิ้ว ตามที่คัมภีร์พุทธศาสนากำหนดไว้ น่าจะมีนัยสำคัญ คือ เมื่อบุคคลนั่งห่างจากดวงภคินประมาณ 1 คืบ 2 ศอก หรือหนึ่งชั่วแอก หากวัดระยะทางจะได้ประมาณ 1 ช่วงแขนพอดี เห็นได้ว่า ระยะห่างจากตำแหน่งที่ตั้งของดวงภคินกับตำแหน่งที่บุคคลนั่งมีความสัมพันธ์กัน คือเมื่อแสงตกกระทบดวงภคิน และสะท้อนเข้าสู่ตาจะเป็นระยะที่สัมพันธ์กันพอดี เรียกว่า “ระยะทางกับวัตถุมีความสัมพันธ์กัน” ซึ่งมีผลต่อการมองเห็น การปรากฏของนิมิต และส่งผลต่อจิตในขณะที่ทำสมาธิด้วย อาจแสดงถึงความสัมพันธ์ในระดับที่เหมาะสมและไม่เหมาะสมใน 2 ลักษณะ⁹⁵ ดังต่อไปนี้

⁹⁴ บรรดาวิธีการทำฌาน สมาธิแบบกสิณมีปฐมวิกสิณเป็นต้น ก่อเกิดฌานได้เร็วมาก เพราะการเจริญกสิณทำอุคหนิมิตและอุปจารสมาธิได้ง่าย เมื่ออุคหนิมิตและอุปจารสมาธิเกิดง่าย ย่อมทำให้ได้ฌานเร็ว (พระสังฆธรรมโชติกะ, ปรมัตถโชติกะ: สมถกรรมฐานที่ปณี ปริเฉทที่ 9 เล่ม 1 (กรุงเทพมหานคร: บริษัท อินเทอร์เน็ต จำกัด, 2547), น. 89.)

95 ทักษะของผู้วิจัย

ตารางที่ 2.1
ระยะที่เหมาะสมและระยะใกล้

ดวงกสิณ	ตำแหน่งที่นั่ง	ผลต่อสายตา	ผลต่อนิมิต	ผลต่อจิต
1 คืบ 4 นิ้ว	2 ศอก 1 คืบ	มองเห็นพอดี	จับเอานิมิตได้ง่าย	จิตตื่นรู้
1 คืบ 4 นิ้ว	1 ศอก 1 คืบ	มองเห็นชัด	กสิณโทษปรากฏ	จิตเศร้าหมอง
1 คืบ 4 นิ้ว	1 ศอก	มองเห็นชัดเกินไป	นิมิตปรากฏบางส่วน	จิตเศร้าหมอง

ตารางที่ 2.2
ระยะที่เหมาะสมและระยะไกล

ดวงกสิณ	ตำแหน่งที่นั่ง	ผลต่อสายตา	ผลต่อนิมิต	ผลต่อจิต
1 คืบ 4 นิ้ว	2 ศอก 1 คืบ	มองเห็นพอดี	จับเอานิมิตได้ง่าย	จิตตื่นรู้
1 คืบ 4 นิ้ว	4 ศอก 1 คืบ	มองเห็นไม่ชัด	นิมิตปรากฏไม่ชัด	จิตเศร้าหมอง
1 คืบ 4 นิ้ว	6 ศอก 1 คืบ	มองเห็นกลาง ๆ	นิมิตเลือนกลาง	จิตเศร้าหมอง

2.5.3 ปฏิวิกสิณกับกสิณอื่นๆ

1) ปฏิวิกสิณ ทำให้ได้อภิกายตนะ คือมีความสามารถในการครอบงำอารมณ์และอยู่เหนืออารมณ์ทั้งปวงได้ ซึ่งในบรรดากสิณทั้ง 10 ชนิด กสิณที่จะทำให้ได้อภิกายตนะมีเพียงปฏิวิกสิณ (กสิณดิน) และวรรณกสิณ (กสิณสี) เท่านั้น⁹⁶

2) ในบรรดาอารมณ์กรรมฐานทั้งปวง ปฏิวิกสิณมีอารมณ์ที่เป็นรูปธรรมสามารถจับต้องและมองเห็นได้ สังเกตได้ว่า อภิญญาที่เกิดจากปฏิวิกสิณมักจะมีลักษณะที่เป็นรูปธรรม เช่น ทำคนเดียวให้เป็นหลายคน ทำน้ำให้มีความแข็งเหมือนดินแล้วเดินไป หรือทำอากาศให้มีสภาพเหมือนดิน⁹⁷ ซึ่งถือว่าเป็นไปตามคุณสมบัติของปฏิวิธาคู

⁹⁶ วิสุทธิ. 1/100/191 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

⁹⁷ เรื่องเดียวกัน.

ปฏิวิกกิณและกสิณอื่นๆ ยังเป็นพื้นฐานของอภิญา เพราะอภิญาจะเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ได้สมาธิอันเกิดจากกสิณเท่านั้น⁹⁸ แม้กสิณจะเป็นบ่อเกิดอภิญา แต่กสิณแต่ละชนิดย่อมก่อให้เกิดอภิญาที่ต่างกัน และในบรรดากสิณด้วยกัน เมื่อจำได้หมายรู้ในกสิณกองใดกองหนึ่งได้แล้ว นิमितของกสิณอื่นๆ ย่อมปรากฏโดยไมยาก และพระโบราณาจารย์ได้ยกย่องวรรณกสิณว่ายอดเยี่ยมที่สุด เพราะมีอำนาจในครอบงำอารมณ์และเป็นใหญ่ในอารมณ์ และยังเห็นว่ากสิณสีขาวนับว่ายอดเยี่ยม เพราะทำให้จิตสว่างมีสภาพไม่ติดขัด⁹⁹

นอกจากนี้แล้ว กสิณน่าจะมีอุปการะต่อการเจริญกรรมฐานชนิดอื่นด้วย ดังนั้นอาจสังเคราะห์กรรมฐานต่างๆ เข้าในกสิณ หรือใช้กสิณเป็นตัวหนุนหรือเสริมให้กรรมฐานชนิดนั้นสามารถพัฒนาต่อไปในระดับที่สูงกว่าขีดจำกัดของความสามารถที่กรรมฐานชนิดนั้นมี เช่น อานาปานสติสังเคราะห์เข้าในวาโยกสิณ¹⁰⁰ อสุภกรรมฐานและกายคตาสติ (โดยสี) สังเคราะห์เข้าในวรรณกสิณ¹⁰¹ ดังตารางข้างล่างนี้

ตารางที่ 2.3

แสดงกรรมฐานที่สังเคราะห์เข้าในกสิณกรรมฐาน

กรรมฐานโดยทั่วไป	สังเคราะห์เข้าใน	กสิณกรรมฐาน
อานาปานสติ	”	วาโยกสิณ
กายคตาสติ	”	วรรณกสิณ (กสิณสี)
อสุภะ	”	วรรณกสิณ (กสิณสี)

จากตารางข้างต้นนี้ สะท้อนให้เห็นว่า กรรมฐานในพระพุทธศาสนานั้น มีลักษณะที่เกื้อกูล สนับสนุนและส่งเสริมซึ่งกันและกัน จึงสามารถเชื่อมโยงถึงกันได้

⁹⁸ พระพรหมโมลี, กรรมที่ปณี (กรุงเทพมหานคร: ดอกหญ้า, 2545), น. 712.

⁹⁹ พระอุปัชฌาย์, วิมุตติมรรค, น. 126.

¹⁰⁰ อานาปานสติ หรืออานาปานฌาน สังเคราะห์เข้าในวาโยกสิณ (พระกัณฺฐปเถระ, โมหวิจฺเจตฺต (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญาน, 2542), น.131)

¹⁰¹ พระอุปัชฌาย์, วิมุตติมรรค, น. 135,163. อรรถกถาอัฐฐสาลินีว่า “ ในอภิธรรม พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ได้ตรัสอานาปานฌาน (อานาปานสติ) และกายคตาสติก็จริง ระบุแค่ วาโยกสิณก็เป็นอันระบุถึงอานาปานฌานโดยแท้ ระบุวรรณกสิณก็เป็นอันระบุถึงกายคตาสติด้วย, (อภ.สง.อ. 263/255, โมหวิจฺเจตฺต, น.135)

2.5.4 ปฏิวิถีสถิตกับกรรมฐานชนิดอื่นๆ

กรรมฐาน	จิตเหมาะแก่กรรมฐาน					ขั้นตอนของความสำเร็จ							
	ราคจิต	โทสจิต	โมหจิต	สัทธาจิต	พหุจิต	วิตกจิต	ปฏิภาคนิมิต	อุปจารสมาธิ	ปฐมฌาน	ทุติยฌาน	ตติยฌาน	จตุตถฌาน	อรุณ 4
กสิณ 10													
- ภูตกสิณ 4	x	x	x	x	x	x	0	0	0	0	0	0	
- วรรณกสิณ 4		x					0	0	0	0	0	0	
- กสิณอื่นๆ	x	x	x	x	x	x	0	0	0	0	0	0	
อสุภะ 10	x						0	0	0				
อนุสสติ 10													
- อนุสสติ 6 ข้อแรก				x				0					
- มรณสติ					x			0					
- กายคตาสติ	x						0	0	0				
- อานาปานสติ			x			x	0	0	0	0	0	0	
- อุปสมานุสสติ					x			0					
พรหมวิหาร 4													
- เมตตา- กรุณา - มุทิตา		x						0	0	0	0		
- อุเบกขา		x						0				0	
อาหาระ ปฏิกุศลสัญญา					x			0					
จตุธาดววัฏฐาน					x			0					
อรุณ 4													
- อากาสานัญจายตนะ	x	x	x	x	x	x		0				0	1
- วิญญานัญจายตนะ	x	x	x	x	x	x		0				0	2
- อากิญจัญญายตนะ	x	x	x	x	x	x		0				0	3
- แนวสัญญาณาสัญญายตนะ	x	x	x	x	x	x		0				0	4

จากตารางข้างต้นนี้¹⁰² เห็นได้ว่า ปฐวีกสิณมีความแตกต่างจากกรรมฐานชนิดอื่นๆ อย่างไร แต่ในแง่ของการเจริญกรรมฐานนั้น ไม่ควรเจริญปฐวีกสิณเพียงอย่างเดียว ควรเจริญกรรมฐานชนิดอื่น เช่น เมตตา อุสมาสัญญา และมรณสติ ฯลฯ ร่วมด้วย เพื่อให้กรรมฐานเหล่านี้เอื้อต่อการปฏิบัติกรรมฐานหลักให้มีความก้าวหน้ามากยิ่งขึ้น นอกจากนี้ในคัมภีร์พุทธศาสนายังได้กล่าวถึงการใช้ปฐวีกสิณร่วมกับกสิณอื่นๆ หรือกรรมฐานอื่นๆ เช่น ในกรณีของการแสดงอภิปัญญา¹⁰³ และการพัฒนาปฐวีกสิณในระดับจุดตกตามไปสู่อรุณภาพตาม¹⁰⁴

จากที่ผู้วิจัยได้กล่าวมานี้ แม้ปฐวีกสิณจะมีส่วนต่างในรายละเอียดจากกรรมฐานอื่น แต่จากการวิจัยจะพบว่าปฐวีกสิณมีจุดร่วมที่สอดคล้องกับกรรมฐานชนิดอื่นๆ คือเอื้อต่อกรรมฐานอื่น และเป็นปัจจัยที่จะนำไปสู่ความพ้นทุกข์ได้เหมือนกัน

2.6 ประโยชน์ของปฐวีกสิณ

เมื่อบุคคลเจริญสมาธิตามแนวของปฐวีกสิณนี้ ย่อมจะได้รับประโยชน์ตามที่ท่านพรรณนาไว้ว่า

- 1) เกิดนิมิตได้ง่าย เพราะอาศัยปฐวีกสิณเป็นอารมณ์
- 2) การทำงานของจิตย่อมไม่ถูกขัดขวางในทุกเวลา
- 3) การทำงานของจิตย่อมไม่ถูกขัดขวางในทุกการกระทำ
- 4) ทำให้ได้อภิกายตนะ คือสามารถครอบงำอารมณ์
- 5) ทำให้มีฤทธิ์และสามารถแสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้
 - ก. ทำคนเดียวให้เป็นหลายคนได้
 - ข. ดินไปในอากาศหรือบนน้ำได้ และสามารถนั่งหรือนอนในที่นั้นได้
 - ค. เปลี่ยนแปลงวัตถุได้ เช่น เปลี่ยนวัตถุให้เป็นทองคำ แก้วมณี เป็นต้น
- 6) เหาะไปในอากาศได้
- 7) ระลึกชาติได้
- 8) มีฤทธิ์

¹⁰² ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม, น. 855.

¹⁰³ พระพุทธทศตเถระ, อภิธัมมวาทาว, น. 366.

¹⁰⁴ วิสุทธิ. 1/47/123 (บาลี/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

9) ได้โลกียอภิปัญญา

10) ทำให้อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน

11) อยู่ใกล้ประตูประณีนิพพาน¹⁰⁵

ผลที่ผู้ปฏิบัติจะพึงได้รับจากการเจริญปฐวิกสิณตามนัยข้างต้นนี้ ทำให้เกิดประโยชน์

3 ประการ คือ ในแง่การดำเนินชีวิต การบรรลุซึ่งคุณวิเศษ และเป็นปัจจัยในการบรรลุธรรมยิ่งๆ ขึ้นไป

2.6.1 ประโยชน์ในแง่ของการดำเนินชีวิต

โดยสภาพจิตของมนุษย์ปุถุชน มักจะถูกนิรวณครอบงำเสียโดยมาก สภาพจิตจึงขาดกำลังในการพิจารณาแก้ปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวัน ดังพุทธพจน์ที่ว่า

เป็นไปไม่ได้เลยที่ภิกษุยังละนิรวณเครื่องกางกั้น 5 ประการนี้ที่ครอบงำจิตทอนกำลังปัญญาแล้วจักรู้จักประโยชน์ตน รู้ประโยชน์ผู้อื่น รู้ประโยชน์ทั้งสอง หรือ จักทำให้แจ้งซึ่งญาณทัสนะที่ประเสริฐอันสามารถอันวิเศษกว่าธรรมดาของมนุษย์ ด้วยปัญญาที่ไม่มีกำลังที่อ่อนกำลังได้ ฉะนั้น¹⁰⁶

ในกรณีของผู้ปฏิบัติปฐวิกสิณ สภาพะจิตของผู้ปฏิบัติย่อมอยู่ในสภาพที่ประกอบด้วยกุศล เช่น มีความเชื่อมั่น มีความเพียร มีสติ สมาธิ และปัญญา และเมื่อบุคคลรู้จักควบคุมจิต มีความสงบอยู่ด้วยสมาธิ ย่อมรู้จักประโยชน์ และสิ่งที่มีโทษประโยชน์ ดังพุทธพจน์ที่ว่า บุคคลผู้มีตาดียืนอยู่บนฝั่งพึงมองเห็นหอยโข่ง หอยกาบ ก้อนกรวด และฝูงปลาที่ว่ายไปและหยุดอยู่ในห้วงน้ำใสสะอาด ไม่ขุ่นมัว ฉะนั้น ภาวดีผู้มีจิตไม่ขุ่นมัว ย่อมรู้จักประโยชน์ตน รู้ประโยชน์ผู้อื่น รู้ประโยชน์ทั้งของตนและผู้อื่น¹⁰⁷ อีกทั้งกายและจิตย่อมเป็นสุข ไม่ตึงเครียด เกิดการผ่อนคลาย ดังคัมภีร์วิมุตติมรรคว่า รูปและนามต่างอิงอาศัยกันอยู่ หากนามประกอบด้วยปีติ รูปก็ประกอบด้วยปีติ ถ้านามประกอบด้วยสุข รูปก็ประกอบด้วยสุขเช่นเดียวกัน อนึ่ง รูปที่

¹⁰⁵ ประมวลจากหลายคัมภีร์ คือ อภ.สง. 34/204 - 205/69, วิมุตติมรรค, น. 71, วิสุทธิ. 1/100/191, ขุ.ป.อ. 1/102/360.

¹⁰⁶ อญ.ปญจก. 22/51/91 (ไทย/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

¹⁰⁷ อญ.เอกก. 20/45 - 47/8 - 9 (ไทย/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

ประกอบด้วยสุข ย่อมทำให้ร่างกายสงบ และเนื่องจากรูปเป็นสุข ร่างกายทั้งหมดย่อมได้รับความสุขสงบนั้น¹⁰⁸

จากงานวิจัยของอภิราชม์ ปรีชาจารย์ พบว่า ผู้ฝึกกสิณสามารถแก้ปัญหาตนเอง เพิ่มศักยภาพทางด้านอารมณ์ (E.Q) และสติปัญญา (I.Q) ในการทำงานและการเรียนรู้ในระดับที่มาก และยังช่วยแก้ปัญหาทางด้านเศรษฐกิจ สังคมและการเมือง รวมถึงทำให้มีสุขภาพดีในระดับที่มากอีกด้วย¹⁰⁹ ผลเหล่านี้อาจส่งเคราะห์เข้าในประโยชน์ของปฐวีกสิณ ข้อ 1, 2, 3, 4 และ 10 ข้างต้นได้

2.6.2 ประโยชน์ในแง่ของการบรรลุคุณวิเศษ

ปฐวีกสิณทำให้บรรลุคุณวิเศษต่างๆ ที่เหนือสามัญมนุษย์ เช่น ทำคนเดียวให้เป็นหลายคน เดินบนน้ำหรือเดินบนอากาศได้ ระลึกชาติได้ มีฤทธิ์และเดชฤทธิ์ ตลอดจนสามารถเปลี่ยนแปลงสสารต่างๆ เช่น ทำดินให้เป็นทองคำ ฯลฯ คุณวิเศษต่างๆ ที่ผู้ปฏิบัติกสิณได้นั้น จึงเป็นดุจเครื่องประดับ เป็นเครื่องคุ้มครอง และเป็นดุจศาสตราวุธ¹¹⁰ ซึ่งจะอำนวยประโยชน์หรือช่วยเหลือในกิจต่างๆ ให้สำเร็จ เหล่านี้จัดว่าเป็นผลที่พึงได้จากการฝึกจิตตามแนวของปฐวีกสิณ

ผลเหล่านี้ อาจส่งเคราะห์เข้าในประโยชน์ของปฐวีกสิณข้อ 5, 6, 7, 8 และ 9 ข้างต้นได้

2.6.3 ประโยชน์ในแง่ของการบรรลุธรรม

ผู้เจริญปฐวีกสิณ จัดว่าเป็นผู้มุ่งสมาธิมีสมาธิระดับปฐมฌาน เป็นต้น เพราะสมาธิถือเป็นองค์ประกอบหนึ่งที่สำคัญในมรรค ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า สมาธิระดับปฐมฌานเป็นหนทางแห่งการตรัสรู้¹¹¹ ในส่วนของผู้เจริญปฐวีกสิณ ย่อมเป็นผู้ยังไม่ห่างจากฌาน

¹⁰⁸ พระอุปัชฌายะ, วิมุตติมรรค, น. 96.

¹⁰⁹ อภิราชม์ ปรีชาจารย์, “ศึกษาวิเคราะห์ สมถยานิกะ ในการปฏิบัติกรรมฐานอันมีกสิณ 10 เป็นอารมณ์,” (วิทยานิพนธ์พุทธศาสนมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2546), น. 131.

¹¹⁰ พระพุทธตตเถระ, อภิธัมมมาวตาร, น. 366

¹¹¹ ม.ม. 13 /334/405 (ไทย/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

(อริตตชูฌาโน วิหริติ)¹¹² องค์แห่งสมาธิในระดับฌานย่อมเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาได้ นั่นคือความไม่เที่ยงแท้แน่นอนของฌาน และองค์ธรรมอื่นๆ ที่ถูกปัจจัยต่างๆ ประปรุงแต่งขึ้น สภาพของไตรลักษณ์จึงปรากฏอยู่ทุกขณะ เมื่อผู้ปฏิบัติยังเห็นสภาวะดังกล่าวตามความเป็นจริง จิตย่อมหลุดพ้นจากกิเลสอันเป็นเหตุก่อทุกข์ทั้งปวงได้ ดังพุทธพจน์ตอนหนึ่งว่า

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ เธอย่อมพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณที่มีอยู่ ในปฐมฌานนั้น โดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นดังโรค เป็นดังหัวฝี เป็นดังลูกศร เป็นสิ่งคอยก่อความเดือดร้อน เป็นที่ทำให้ขัดข้อง เป็นดังคนฝ่ายอื่น เป็นสิ่งที่ต้องแตกสลาย เป็นของว่างเปล่า เป็นอนัตตา เธอย่อมทำจิตให้กลับจากธรรมเหล่านั้น ครั้นแล้ว จึงน้อมจิตไปเพื่อมตธาคูว่า “ภาวะที่สงบ ประณีต คือ ความระงับสังขารทั้งปวง ความสลесคืนอุปภิกิเลสทั้งปวง ความสิ้นไปแห่งตัณหา ความคลายกำหนด ความดับนิพพาน เธอดำรงอยู่ในปฐมฌานนั้น ย่อมบรรลุความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย หากยังไม่บรรลุความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ก็จะเป็นโอปปาติกะ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำ 5 ประการสิ้นไป ด้วยความยินดีเพิลิตเพิลินในธรรมนั้น จักปรินิพพานในภพนั้น ไม่หวนกลับมาสู่โลกนั้นอีก”¹¹³

และพุทธพจน์อีกตอนหนึ่งว่า

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจาร ปีติ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ ภิกษุนั้นพิจารณาเห็นดังนี้ ย่อมรู้ชัดว่า “แม้แต่ปฐมฌานนี้แล ก็ถูกปรุงแต่งแล้ว สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ถูกรปรุงแต่งแล้ว สิ่งนั้นไม่เที่ยง มีความดับไปเป็นธรรมดา” ภิกษุนั้นตั้งอยู่ในธรรมคือสมณะและวิปัสสนานั้นแล้ว ย่อมบรรลุความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย หากยังไม่บรรลุความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ก็จะเป็นโอปปาติกะ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำ 5 ประการสิ้นไป ด้วยความยินดีเพิลิตเพิลินในธรรมนั้นๆ จักปรินิพพานในภพนั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอีก”¹¹⁴

¹¹² อญ.ติก. 20/224/54 (บาลี/ ฉบับสยามรัฐ)

¹¹³ อญ.นวก. 23 /36/508 - 509 (ไทย/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

¹¹⁴ อญ.เอกาทสก. 24/16/427 (ไทย/ ฉบับมหาจุฬาฯ)

ข้อนี้จัดว่าเป็นผลที่สำคัญที่ผู้ปฏิบัติไม่ควรมองข้าม เพราะเป็นจุดที่จะพัฒนาไปสู่ความพ้นทุกข์ได้อย่างแท้จริง ผลเหล่านี้อาจส่งเคราะห์เข้าในประโยชน์ของปฐวีกสิณข้อ 11 ข้างต้นได้

เราจะเห็นได้ว่า ปฐวีกสิณก่อให้เกิดประโยชน์ในหลายแง่มุม เป็นปัจจัยในหลายด้านด้วยกัน ขึ้นอยู่กับผู้ปฏิบัติว่าประสงค์จะน้อมนำไปใช้ในด้านไหนตั้งแต่ประโยชน์ในระดับโลกียะจนกระทั่งพัฒนาไปสู่ประโยชน์ในระดับโลกุตระซึ่งเป็นประโยชน์ชั้นสูงในพระพุทธศาสนา